

DOMNI
JOANNIS MABILLONII
 PRESBYTERI AC MONACHI ORDINIS S. BENEDICTI, E CONGREGATIONE S. MAURI,
 DISSERTATIO
DE PANE EUCHARISTICO, AZYMO AC FERMENTATO.

AD EMINENTISSIMUM CARDINALEM BONA.

(Vet. Analect. nov. edit., pag. 522.)

EMINENTISSIMO ECCLESIAE PRINCIPI JOANNI BONA,

S. R. E. Presbytero Cardinali,

FR. JOANNES MABILLONIUS M. B.

Ex me adduxit, eminentissime Ecclesiae princeps, modestia tua ut, si libellum hunc meum tibi non obtulero, ingrati animi vitium incursum sim: si obtulero, imprudentis. Cum enim hic libellus te monente ac praecipiente conceptus sit, te materiam suppeditante ac delineante formatus, te etiam procurante editus in lucem, indignum est ut sub alieno proleat nomine, qui te primum auctorem agnoscit. At vero cum modum tractandi argumentum de azyimo ita praescripserit eminentia tua ut non quod tute sentias, sed quod e rei veritate magis esse intellexero sincere exponam, fit ut a tua sententia tantisper discedere cogar, reluctante observantia in te mea, eoque minus acceptum fore libellum merito subverear quo ad iudicium tuum minus accesserit. Et id quidem jure timerem, si esses ex eo genere hominum quibus id unum sapit quod sentiunt. Verum tanta est animi tui magnitudo et aequitas, eminentissime cardinalis, ut, cum in scriptis tuis uni studeas veritati, in alienis unam maxime quaerendae veritatis sinceram voluntatem probes plusque de te meriturus sit qui a sententia tua veri studio recesserit quam qui tibi subscripserit fallaci assentationis obsequio.

Quapropter in hoc elaborando opusculo id in primis curae mihi fuit ut illud componerem, non tam ad tuae sententiae quam ad animi tui limitationem, ratus in hoc magis splendere dignitatem moresque tuos, si etiam contra sentientes benigne accipias, quam si omnes tibi ambiciose applauderent. Quamquam in tota hac disputatione nihil contradicendi studio a me dictum, nihil definiendi pertinacia assertum, sed id totum quantumcumque est, perfecti animo tibi obsequendi consecrandique opellam meam, ut, si aliquando permittente otio idem argumentum secundis curis pertractare tibi placuerit, habeas prae manibus hoc officii mei monumentum. Nihil enim mihi felicius gloriosiusve contingere potest quam si quidpiam momenti contulero in subsidium studiorum tuorum, quibus catholicam Ecclesiam atque reipublicam literariam mirifice illustras. Haec sunt consilii atque operis mei rationes, vir eminentissime, quas si probaveris, spero etiam munusculum hoc non ingratum fore eminentiae tuae: quod etiam atque etiam opto. Vale, et aeternum vive. Lutetiae Parisiorum, in suburbano sancti Germani monasterio, vi Id. Octobris, 1675.

LECTORI.

Huc te paucis volo, studiose lector. Ante annos duos et viginti Jacobus Sirmondus clarissimae memoriae, praebiter societatis Jesu, Disquisitionem de azyimo composuit, quo in libro azymorum usum apud Latinos ab annis admodum octingentis viguisse contendit. Eandem fere sententiam ante hoc biennium amplexus est eminentissimus cardinalis Joannes Bona in lib. i Rerum Liturgicarum, cap. 25; quo quidem tempore ego quoque, cum Acta sanctorum ordinis sancti Patris Benedicti, quae ad saeculum ejus tertium pertinent, typis mandarem, quasdam

observationes contra Sirmondi sententiam congesti in praefatione mea. His lectis eminentissimus cardinalis epistola ad me scripta non gravatus est promere quid sentiret de argumentis a me propositis; quibus etiam responsiones suas cum eximia dignatione reposuit. Ad haec, submisso Eldefonsi Hispaniensis episcopi opusculo, quod eatenus inquisieram, auctoritatem in me suam interposuit, quo totum azyimi argumentum novis commentariis explanarem. Habes insignem ipsius hac de re epistolam, non minus ornamentum quam documentum gratia, in fronte hujus

operis collocatam. Tum subsequitur dissertatio mea; A pane eucharistico; quod, nusquam hactenus editum, ad cuius calcem subjunxi opusculum Eldefonsi jam probationis loco erit. Hæc tota series hujus operis dicti episcopi, ante annos octingentos scriptum de Perge, lector, et vale.

EPISTOLA.

Eminentissimi cardinalis BONA ad Dissertationis auctorem.

ADMODUM REVERENDE PATER,

Cum animadverterem displicuisse nonnullis quæ de azyzo et fermentato scripseram lib. i Rerum Liturgicarum, cap. 23, decreveram hoc argumentum accuratius pertractare, meamque sententiam clarius et distinctius explicare, sed novis quotidie supervenientibus negotiis, quæ nec d'ferre nec præmittere possum, a proposito recedere compellor, ac tibi, qui de hac re in præfatione tertii sæculi Benedictini copiose et erudite scripsisti, et, sicut ex litteris tuis didici, de eadem re in prolegomenis quarti iterum acturus es, hanc spartam exornandam relinquere. Tua enim multiplici eruditione efficies ut e videribus antiquitatis veritas emergat et elucescat, neque tibi arctius astringas, si errores meos benigne correxeris. Hoc nimirum semper optavi scire et cognoscere, veritatem; nec unquam erubescam, si quid forte ab ea alienum incaute scribenti exciderit, expungere et emendare. Ut tuæ autem petitioni morem geram, breviter indicabo qua methodo putabam in hac Disquisitione procedendum esse.

Et primo quidem mens erat certa ab incertis, et dogmata fidei a ritibus Ecclesiæ secernere. Certum enim est Christum Redemptorem in ultima cœna panem azyzum comedisse, et in eo Eucharistiam instituisse, idque stabilendum adversus Græcos schismaticos et aliquot etiam Latinos. Verum ex hoc facto Christi non licet inferre quod in solis azyzis conficere oporteat, nam si hoc necessarium foret, nunquam Ecclesia usum fermentati permisisset. Certum est tamen tam azyzum quam fermentatum vere panem esse, et in utroque validam esse consecrationem. Certum denique est convenientius esse Christi exemplum sequi, et in azyzis conficere. An vero Latina Ecclesia aliquando fermentato usa sit, res facti est ad historiam et ad ritum pertinens, qui mutationi et novitati subjectus est, non ad fidem, quæ inconcussa et immutabilis semper manet. Et vero tanquam indubitatum probari debet adversus quosdam, qui rem natura sua indifferentem in fidei dogma convertunt; optime Algerus, lib. ii de Sacramento corporis et sanguinis Domini, cap. 10: « Utrum ex azyzo an ex fermentato pane corpus Christi confici debeat, inter Latinos et Græcos magna concertatio est, cum tamen non sit contra fidem christianam seu azyzum seu fermentatum sacrificetur, tum quia utrumque panis est, tum etiam quia, quamvis Christus de azyzo pane corpus suum fecerit, forsitan non quia res quæ fiebat hoc exigebat, sed quia cœna in qua hoc factum est panem alium non exigebat, panem tamen fermentatum non prohibuit. »

Hoc posito velut fundamento, indagandum est quo pane in sacrificio usi sint apostoli et eorum successores per aliquot sæcula: azyzome, an fermentato, an utroque indiscriminatim? Et ego sane utroque indifferenter usos, sive fermentato quia communior magisque obvius erat, sive azyzo qui nitidior farina facile parari et sub cinere vel in parvis clibanis statim coqui poterat, non improbabilius opinatus sum. Etenim, sævientem persecutione, quando in carceribus, in privatis domibus et in cryptis aut in speluncis terræ clam celebrabant, eo pane uti oportebat qui tunc fortuito occurrebat. Pro usu fermentati multa

ego congressi; nunquam tamen, ut monui post præfationem, usum azyzi negavi. Dixi enim apostolos panem consecrasset, qualem in domibus fidelium reperiebant, sive azyzom, sive fermentatum. Tu vero pro azyzis multa profers in tua præfatione, de quibus quid sentiam, non contradendi, et inveniendæ veritatis studio breviter indicabo.

Num. 65, a facto Christi argumentaris, sed hæc ratio nimis probat, ut supra dixi.

Num. 66, testem producis Isidorum, qui, agens de compositione panis eucharistici, non meminit fermenti. Porro Isidorus illam sententiam transcripsit ex epistola 65 Cypriani ad Cæciliam; sed nihil certi ex ea concluditur. Nam non excludit fermentum, et fortasse intelligitur illa voce « copulatum » cum ait corpus Domini esse non posse similitam solam aut aquam solam: « nisi utrumque adunatum fuerit et copulatum, et panis unus compage solidatum. » Quod autem copulat, adunat et solidat, fermentum est. Epistola vero Isidori ad Redemptum procul dubio supposititia est, ut ipse agnoscis. Auctoritatem concilii Toletani tu pro azyzo affers, qua ego pro fermentato usus sum. Quis vero sententiam illorum Patrum melius perceperit non est mihi judicare.

Num. 67, testimonium profers Hildephoni Toletani ex relatione V. C. Emerici Bigotii; sed quid de eo sentiendum sit, ipse cum legeris, pronuntiabis. Integrum enim tractatum ad te mitto ex codice Vaticano, quem laudabat Holstenius, accurate transcriptum.

Num. 68, Bedæ et Paschasii testimonia usum universalem azyzorum non prolaant, neque etiam Rabanus Maurus id evincit. Ex eo tamen constat, si non ubique, saltem in aliquibus Ecclesiis occidentaliibus, azyzorum usum viguisse tempore Photii. Clare enim loquitur, et suspicio interpolationis tollitur, quandoquidem asseris antiquissimos codices mss. cum editis consentire. Nimis tamen probat, cum ait oportere panem infermentatum esse.

Num. 69, ex oblatis ferro charactera o Lupressis infers quod sine fermento fuerunt. Et hoc etiam magni momenti est ad probandum quod sæculo nono azyzi panes in usu essent in Occidente. An vero hic mos ubique vigerit non liquet.

Num. 70, Leonem novum testem adhibes perpetuum in Ecclesia Romana azyzorum usum asserentem. At ego sanctissimum pontificem sic interpretabar ut non de ritu, sed de dogmate intelligendus sit. Declamat enim adversus hæreticos et agit de fide Petri quæ nunquam deficit; tum Græcos perstringit, qui dicebant azyzum non esse verum panem, et Christum consecrasset in fermentato, facta ultima cœna ante diem azyzorum. Non igitur ad ritum qui mutationem admittit, sed ad fidei cognata spectata mihi videntur verba S. Leonis, si serio perpendantur. Humbertus autem, Rupertus abbas, et alii testes sunt istorum temporum: nec est improbabile quod perpetuum fuisse crederint eam consuetudinem quæ, ipsis viventibus, in usu erat. Tu vero nosse quæ fides illis præstanda sit qui a Christo ad sua tempora morem aliquem viguisse testantur, nullo teste adhibito qui sæculis præcedentibus vix-

rit. Certe jurisperiti hujusmodi testimonia prorsus A
rejecerunt.

Num. 71, primum Sirmondi argumentum pro fermento diluvis ex vetusto fidelium more, qui panem offerebant, panem utique consecrandum pro communione sacerdotis et fidelium. Quamvis enim si quid supererat, pauperibus distribui solet, prima tamen intentio offerentium sacrificium respiciebat. Hunc vero panem fuisse communem et usitatum, ac de more fermentatum, qualis in domibus reperiebatur, ego post Sirmondum asserui, testem advocans Ambrosium, qui de pane consecrando loquens vocat eum « usitatum. » Adde nunc Justinum martyrem, qui prope finem secundæ Apologiæ de sacrificio missæ sermonem habens, « Non enim, ait, ita sumimus ut communem panem, et communem potum; » sive ut alius interpret vertit; « ut vulgarem panem et vulgare poculum. » Similiter Irenæus, lib. iv, cap. 54 « Jam, inquit, non communis panis est, sed Eucharistia. » Panis ante usitati, communis et vulgaris nomine intelligi fermentatum certum mihi videtur. Scio quidem utrumque panem Romanis et aliis gentibus in usu fuisse. Nam Cornelius Celsus, lib. ii, cap. 24, inter ea quæ stomacho idonea sunt, recenset panem sine fermento, et capite 25, panem fermentatum stomacho nocere ait; utriusque etiam meminit, cap. 28. Nihilominus communem atque, ut ita dicam, quotidianum fermentatum fuisse manifestum est. Hunc siquidem præ cæteris laudat Plinius, lib. xii, cap. ultimo. Et Galenus de pane agens, lib. 1, De alimentorum facult., cap. 2, eum qui fermento caret nemini esse accommodum docet. Idem pro certo ponit Ambrosius, serm. 21, explicans parabolam fermenti. Si ergo panem communem offerebant fideles, et hic fermentatus erat; hinc non leve argumentum desumitur ad probandum fermentum in sacrificio.

Num. 72, non constare dicis utrum Latini aut Græci variaverint panis materiam. Hoc utique verissimum est, et inle caligo oritur qua obvolvimur, nescientes utrum initio omnes Ecclesiæ unius moris fuerint an utroque pane indifferenter, an solo azymo vel fermentato determinate uterentur, et quis primum veterem usum mutaverit; quo tempore, qua occasione, quando mordicus cœperint Græci fermentato, Latini azymo adherere; an diversarum Ecclesiarum diversi mores fuerint, sicut olim erant in celebratione Paschatis: cur per annos mille inter Græcos et Latinos nulla de hac panis diversitate mota sit controversia; cur Photius, Græcanici schismatis parens, qui multo minora et etiam falsa Latinis objecit, de hac re silet, quæ postea tanta contentione inter partes agitata est; cur inter Orientales soli Armenii et Maronitæ azymo utantur, quando et qua occasione eo uti cœperint. Hæc omnia dubia discutenda diligentissime sunt et dissolvenda. Veteres scholastici ab hujus questionis difficultate se facile expediunt, asserentes utramque Ecclesiam Græcam et Latinam ab initio et deinceps in azymis consecrasse, donec hæresis Ebionæorum exorta est, docentium legem Moysis simul cum Evangelio servatum esse, et azymum panem necessario consecrandum, in quorum detestationem orthodoxa Ecclesia ubique fermentatum adhibuit; illa autem hæresi extincta, Orientales fermentatum retinuerunt; Occidentales ad pristinam morem azymorum reversi sunt. Sed huic historię nullam fidem adhibendam esse ego in Liturgiis ostendi. Armenios azymum recepisse, cum recesserant a Græcis; quo etiam tempore vinum aqua miscendum non esse decreverunt ibidem narravi; idemque constanter illarum gentium historici affirmant, et hanc esse veterem illius Ecclesiæ traditionem aliquot Armenii Episcopi et sacerdotes a me interrogati, et aliqui etiam ex nostris rituum et linguæ eorum periti confirmarunt. Ideo, inter errores quos abjurabant Armenii, cum redibant ad fidem orthodoxam, hic legitur in

A veteri formula, quam D. Cotelerius edidit in notis eruditissimis ad librum quintum Constitut. apostolicarum, p. 257: « Si quis in panem oblationis non immittit fermentum et sal, nec aquam cum vino in sanctum calicem, anathema sit. » Maronitas credibile est usum azymorum recepisse, cum abjurata hæresi ad fidem catholicam conversi sunt, quod Gulielmus Tyri archiepiscopus suo tempore et se præseate contigisse scribit, lib. xxii suæ Historiæ, cap. 8. Ipsi tamen hoc negant, et scriptores proferrunt antiquissimos, asserentes gentem illam semper Romanæ Ecclesiæ adhæsisse. Vidi nuper librum de Expositione liturgiæ e Syro sermone in Latinum translatum a D. Fausto e Monte Libano, Abrahami Erchelleasis nepote, et S. Maronio ascriptum, quem vixisse aiunt sæculo quinto vel sexto, in cujus capite 16 hæc legitur: « Ad illud quod petistis an conveniens sit offerre de pane azymo vel fermentato, respondemus quod de hoc non habemus præceptam Dominicum vel apostolicum, quod hoc jubet, et illud vetet. Quapropter hi in hoc, et illi in illo conficiunt, juxta morem detentum. Nam qui in fermento offerunt, argunt nos simul cum Occidentalibus atque Armeniis, dicentes quod azymus non est panis. » Tum ex Scriptura probat vere azymum esse panem, et quod Christus in azymo confecit. Verum hic liber post exortum Græcorum schisma, et post exciditatem azymorum turbas scriptus videtur; quod eruditioni tuæ examinandum relinquo.

Num. 73, aliud argumetum solvis, notatos scilicet Ebionæos, quod pane azymo præter morem aliorum uterentur; et auctoritatem Epiphaniï affers ad probandum usum azymorum tempore Ebionæorum, ac si illi ad imitationem Ecclesiæ in azymis sacrificium offerrent. Sed ego sub tua et horum eruditiorum censura, verba Epiphaniï aliter intellexi, et ni fallor, ipsemet Epiphanius seipsum explicat, hæc. 46, dicens Tatianum mysteria quedam instituisse ad Ecclesiæ sanctæ imitationem, sed ad ea nihil præter aquam adhibuisse. Ubi vides Ecclesiæ imitationem non rem oblatam respicere, sed ipsam oblationem.

Num. 74, ex silentio Photii nihil certi concludi ostendis, quod et ipse agoasco, tum propter rationes et conjecturas a te allatas, tum propter ea quæ Leo Allatus notavit initio exercit. 25 adversus Cregytonum pro concilio Florentino. Scire tamen optarem, qua de causa post duo fere sæcula a morte Photii, acerrima de azymis controversia orta sit. Vellem quoque ut ea dilucres que pro usu fermentati a me allata sunt ex decretis Melchiadis, Sircii, et Innocentii Romanorum pontificum. Nihil enim gratius contingere mihi potest quam ab amicis corrigi et emendari.

Ne quid autem prætermittam quod ad præsentem causam facere possit, moneo exstare Mediolani Chronicon ms. et ineditum, S. Datio Mediolanensi episcopo ascriptum, in quo leguntur hæc verba: « Sanctus Ambrosius Græcorum Ecclesiam in plurimis officiis venerabiliter imitatus est, qui et sacrificium eorum, scilicet fermentatum, cum nostro azymo in celeberrimis festivitibus, maxime in resurrectione Domini benedicebat. » At Chronicon illud supposititium esse et recentioris ævi jam multi notarunt. Nullius quoque momenti est Symeonis Thessalonicensis testimonium, utpote recentioris et schismatici, qui libro De templo et missa, apud Goar. in Euchol., p. 214, ait: « S. Gregorius, auctor ille Dialogorum, cum fermentato pane sacrificium offerri testatur. » Similiter Fehlavus Scriptor heterodoxus, pag. 365, Comment. ad librum Christophori Angeli De statu Ecclesiæ Græcæ, asserit Apollinarem primum azymorum inventorem fuisse. Sed hæc Græcorum schismaticorum adversus Latinos scribentium fabula est, quemdam scilicet discipulum Apollinariï, nomine Leucium sive Felicem, Romanam migrasse, et simulata vitæ sanctimonie ad

summum purificatum euectum, azymum apud Latinos introduxisse. Scriptor etiam anonymus, quem vidi in Bibliotheca Barberina inter codices Græcos mss., num. 75, ait Carolum Magnum, cum Romam profectus est, tempore Leonis tertii, viæ comites habuisse aliquot monachos, Arii et Apollinaris erroribus infectos, qui Urbem ingressi perverterunt populum, docentes Spiritum sanctum non a solo Patre, sed etiam a Filio procedere et oportere in azymis sacrificare, ita ut azyma e Francia prodierint. Hæc ille, cui consonant alia apud Leonem Allatum, libro citato, pag. 571 et sequentibus, ubi etiam prædictam Felicis labellam ex quodam Si-

meone Hierosolymitano recenset. Omitto alia Græcorum recentiorum signenta, ne tempus in nugis inutiliter prodigam.

Hæc autem scripsi, ut studium tuum et diligentiam excitarem, sicut scriptum est: « Da sapientiam occasionem, et addetur ei sapientia (*Prov. ix, 9*). » Cæterum Deum oro, ut incerta et occulta sapientiæ suæ manifestet nobis, detque idipsum sapere in alterutrum secundum Jesum Christum, ut, sicut hortatur Apostolus: « Expurgato veteri fermento epulemur in azymis sinceritatis et veritatis (*I Cor. v, 8*). »

Romæ, die 14 Martii 1675.

DISSERTATIO

DE PANE EUCHARISTICO, AZYMO, AC FERMENTATO

DISSERTATIONIS OCCASIO ET ARGUMENTUM.

Cum edendo Acta sanctorum nostrorum incidissem in quædam loca pro azymorum usu in Ecclesia Latina, ea, more meo, quibusdam observationibus illustrare visum est, et conjectis iis quæ mihi pene obvia fuere argumentis ostendere usum hunc esse antiquiorem quam Jacobus Sirmundus, vir eximie eruditionis, existimaverat. Nota est studiosis omnibus viri clarissimi sententia in singulari Disquisitione de azymo, nimirum panem fermentatum in Ecclesia Latina multis seculis adhibitum in missa fuisse, et azyma, Photiani schismatis tempore, nondum recepta, sed tantum medio illo intervallo, quod inter schisma Photii pseudopatriarchæ Constantinopolitani, pontificatu Nicolai papæ primi, et alterum schisma Michaelis Cerularii itidem patriarchæ, sedente Leone papa nono, effluxit, id est medio illo tempore quod ab anno æræ Christianæ 967 ad 1054 intercessit. Mihi vero cum multis, tum præcipue Rhabani auctoritate, persuasum erat azyma in rebus sacris obtinuisse ante illud schisma Photianum; nec momenta Sirmundi adeo efficacia visa sunt ut fermenti usum aliquando apud Latinos viginisse fateri nos cogerent.

Quapropter quod Sirmundus optaverat, ut qui sententiæ suæ de azymorum recentiori usu non consentirent, eos saltem ad præclaram ejus rei investigationem excitaret, ad hoc ipsum me contuli, quantum et tenuitatis meæ facultas, et brevis observatum, et rei difficultas obscuritasque permisere. Nam etsi hominem tantillum contra Sirmundum niti temerarium videbatur, mihi occurrebat illud quod Sirmundus ipse in sui excusationem attulit in Disquisitionis cap. 5, ubi de fermento Melchisedis ac Siricii aliter atque Baronius sententiam dicturus, veritus non est ne contra Baronii mentem votumque fecisse videretur, propterea quod Baro-

PATROL. CXLIII,

nus omnes ad hoc ipsum ut sua libere promerent, invitasset; nec se ab ejus sententia discedere indignaturum quemquam putavit qui meminisset illum pro singulari sua modestia solitum aliena haud gravate audire, et, si meliora suis cognosceret, libenter amplecti. Et hæc quidem mea de Sirmundi mente, modestia ac sinceri studio persuasio erat, eademque facti mei excusatio.

Ubi primum Observationes meas prelo committere parabam, simul certior factus sum eminentissimum cardinalem Bona, cujus virtus, doctrinæ et eruditio omnibus perspecta sunt, idem argumentum pertractare in opere suo De rebus liturgicis, et ab Sirmundi proposito tantillum recedere. Ut opus illud eximium pervenit in manus meas, illud legi magna cum voluptate, tum maxime locum de azymis, in quo tota res non minus sincere quam erudite explicatur. Ejus loci summa est, jam inde ab apostolorum temporibus ad schisma Photianum, in Ecclesia Latina promiscuum fuisse usum fermentati et azymi panis, nec ante sæculi decimi initium azymum lege communi ac generali ubivis receptum apud Latinos. Qua in re Sirmundi sententiam temperavit illustrissimus scriptor, quod Sirmundus non videatur admisisse azymi usum ante Photii discidium, sed solum fermentatum; at vero eminentissimus cardinalis utrumque promiscue usurpatum pro tempore et locorum opportunitate fateatur.

Commovit hæc sententia quorundam in Urbe animos, rei novitate (ut sibi videatur) ne dicam, indignitate attonitos, quasi nefas esset tantisper recedere a communi recentiorum opinione, qui azymorum in Latina Ecclesia perpetuum usum, non secus ac dogma catholicum, defendunt. Gliscenti querelarum rumori frenum imponere curavit modestissimus cardinalis, edita hanc in rem admo-

tionis, qua rationem assertionis suæ contra sententibus approbare tentavit. Quod ubi plene ad votum non succederet, idem argumentum retractare et clarius sententiam suam explicare animo destinavit; idque brevi perfecisset, nisi hoc agitantem negotiorum turba distraxisset. At cum intellexisset me idem consilium meditari, submissis quas ad hoc habebat litteratoriis copiis, impulit me ad id audendum, id est ad explicandum id quod e rei veritate esse crederem, quod unum semper optavit. Non licuit operam meam negare tantæ dignitatis hortatori, maxime cum necessarium mihi esset exponere ea quæ, vel obscurius, vel brevius in Observationibus meis dicta aliter quam par erat nonnulli interpretantur.

Duo sunt quæ in Observationibus meis intendebam. Unum, azymorum usum apud Latinos in re sacra viguisse ante schisma Photianum, quod diserte probandum suscepi adversus Sirmundum; alterum, argumenta a Sirmundo proposita non penitus evincere fermentum a Latinis aliquando adhibitum fuisse. Neque tamen hanc posteriorem partem ita demonstrandam suscepi, quasi certum ac manifestum esse putarem fermentum a Latinorum sacris semper abfuisse; sed tantum eo tendebat omnis oratio mea ut probarem id non certum esse quod Sirmundus pro certo proponebat: uno verbo, alteram hanc partem, non tam afirmando quam negando et partis adversæ fundamenta evertendo, tueri mihi visum est.

De media illustrissimi cardinalis sententia, deque novis argumentis ab eo pro Sirmundi opinione adductis nihil dixi, tum quia Observationes meæ jam typis subjiçendæ erant, cum ejus opus De rebus liturgiis in hanc urbem advectum est, tum quia sententia mea magis accedebat ad mentem eminentissimi cardinalis. Is enim non negat azymos panes aliquando adhibitos ante Photii tempus, imo ab ipsa ætate apostolorum; sed tamen id factum ait citra delectum, non communi lege, sed pro locorum ac temporum ratione.

Verum quia totum hoc argumentum pro modulo meo denuo tractare mihi jam incumbit, dabo operam ut id historico potius modo quam contentioso a me fiat, non quo difficilem controversiam secundum tantos a me dirimi ac finire posse putem, sed ut in commune conferam id quantumcumque quod ad eam illustrandam apud antiquos observare mihi licuit. Atque ut tota res magis dilucide et accurate pertractetur, sequentibus capitulis eam explanare conabor.

INDEX CAPITUM.

- I. *Eucharistiam in azymis a Christo Domino institutam fuisse.*
- II. *Exemplo Christi non imponi necessitatem consequendi in azymis.*
- III. *An Græci initio Ecclesiæ fermento usi sint.*

IV. *Quali pane utantur, aliæ societates Christianæ.*

V. *Varie sententiæ de azymo Latinorum.*

VI. *Quædam testimonia dubiæ fidei pro azymo Latinorum expendantur.*

VII. *Proponuntur conjecturæ et argumenta quædam pro antiquo usu azymorum apud Latinos.*

VIII. *Aliæ probationes ex forma et conditionibus hostiarum. Ubi explicantur canones duo, unus concilii Turonensis secundi, alter Toletani XVI.*

IX. *Morem hunc generali usu apud Latinos viguisse ante Photii discidium.*

X. *Expendantur argumenta pro usu fermenti apud Latinos.*

XI. *Epilogus et conclusio præmissorum.*

CAPUT PRIMUM

Eucharistiam in azymis a Christo Domino institutam fuisse.

Servatorem nostrum, in extremo Paschate quod morte instante celebravit, venerabile corporis et sanguinis sui sacramentum sub vesperam ferie quintæ instituisse constat. Utrum azymum panem huc adhibuerit, disputant Latini et Græci recentiores: Latinis azymum, Græcis fermentatum præferentibus. Hujus controversiæ solutio ex alia pendet, videlicet an Christus eo anno celebraverit Pascha legale, id est: an agnum cum azymis aliisque paschalibus cibis comederit, tempore et loco lege præscriptis.

De loco nulla est dubitatio, Christum Hierosolymis, uti lege cantum erat, ultimum Pascha peregrinæ; de tempore, deque esu agni gravis est controversia, non solum inter Græcos et Latinos, sed etiam inter homines ejusdem societatis, inter antiquos ac recentiores. De utrisque agendum singillatim, ac primum adversarum partium fundamenta præmittenda.

Qui pascha legali morte a Christo celebratum contendunt, auctoritatem sumunt ex Evangeliiis Matthæi, Marci et Lucæ. Matthæus quippe, *prima die azymorum*; Marcus, *primo die azymorum, quando immolabant Pascha*; Lucas, *adventante die azymorum, in qua necesse erat occidi Pascha*, paratum a discipulis paschalis festi epulum testantur.

Alii vero, sive qui Pascha legale a Christo anticipatum volunt, sive qui agnum ab ipso comessum negant, sive qui et agnum et azyma, cæteraque id genus paschalis festi edulia remouent ab ultima Christi cœna, nituntur quam maxime Joannis evangelistæ duplici testimonio. Unum est in cap. xiii versu 1, ubi cœnam *ante diem festum Paschæ* peractam scribit, imo, ut in versione Persica legitur, *ante duos dies Paschæ*; alterum testimonium est in cap. xvii versu 28, ubi ait Judæos, Christo capto et adducto ad Caipham, non introisse in prætorium, *ut non contaminarentur, sed ut manducarent Pascha*. Quod argumento est eos vespera subsequente agnum comedisse, nam agni immolatio atque comestio proprie Pascha dicebatur. Accedit locus ex ejusdem Evan-

geli cap. xix versu 14, quo in loco Christus cruci affixus dicitur ea die, quæ erat *Paraceve Paschæ*, in qua nimirum Judæi necessaria præparabant ad comedendum agnum sub vesperam subsequentem. Hæc fere argumenta sunt, quibus adducti cum Latini, tum Græci, tam veteres quam recentiores, in diversas abeunt sententias. Jam Græcorum antiquiorum traditionem consulamus, postea Latinorum.

In primis consideratione digna est epistola Polycratis metropolitæ Ecclesiarum Asiæ, qui sub finem sæculi secundi, exorto discidio inter Asiaticos et alias totius orbis Ecclesias de die celebrandi Paschatis, suo et aliorum Asiæ episcoporum nomine ad Victorem papam primum epistolam scripsit, cujus fragmentum refert Eusebius Pamphili in Historiæ ecclesiasticæ lib. v cap. 24. Cum enim omnes per Asiam Ecclesiæ quarta decima luna, quocunque hebdomadæ die accidisset, Paschæ festum celebrandum esse censerent, quo die præscriptum erat Judæis ut agnum immolarent; aliæ vero totius orbis Ecclesiæ non alio quam Dominicæ resurrectionis die, Polycrates morem suum, tanquam a majoribus sibi traditum defendit, auctores adducens Philippum apostolum, Joannem evangelistam, Polycarpum et cognatos sibi episcopos septem; quos omnes ait Pascha celebrasse, ὅταν ὁ λαὸς ἤρως τὴν ζύμην, id est, cum Judæorum populus fermentum abjiceret, significans morem continuo fluxu a Christi exemplo descendisse. Hunc locum ita restituit vir eruditissimus Henricus Valesius, cum alias in textu Græco legeretur ἤρως, pararet, omnino contra Polycratis mentem atque Rufini interpretationem, qui vocem Græcam *auferendi* verbo reddidit. Hoc unum testimonium sufficere posset ad probandum Christum primo die azymorum ad vesperam Pascha legale explevisse et ad explicandam mentem Joannis evangelistæ, cujus auctoritate Asiaticorum traditio, ab ipso fonte accepta, potissimum fulciebatur.

Asiaticorum morem eadem ratione probat Anatolius Alexandrinus, Laodicensis episcopus, in Canone Paschali, ostendens eos recte Joannis exemplo Pascha celebrare quotannis, quando quarta decima lunatio adfuisset, et agnus apud Judæos immolaretur, non acquiescentes auctoritati quorundam, id est Petri et Pauli successorum, id est pontificum Romanorum, qui omnes Ecclesias in quibus spiritualia Evangelii semina severunt, solemnitatem resurrectionis Domini in die tantum Dominica celebrari docuerunt. Nulla vero causa videtur cur Asiatici tantopere morem suum retinere studerint, nisi quod Christum ipsa die lunæ quarta decima ad legis præscriptum Pascha peregrisse ex majoribus accepissent.

In eadem versatur sententia Origenes Tractatu 55 in Matthæum, ubi Christum luna quarta decima comprehensum a Judæis fuisse tradit, initio Tractatus, ac proinde ratum habuit eadem luna celebratum ab ipso Pascha, cum cœnam paschalem Christi comprehensio proxime sit secuta. Hinc in progressu Tractatus ait Christum Judaico more Pascha ultimum

peregrisse; et, in Commentariis super Joannis Evangelium, Judæos in ipso Paschate opus scelestum fecisse interfecto Jesu.

His accedit Theophilus Alexandrinus episcopus in epistola ad Theodosium imperatorem de sancto Pascha his verbis: *Aliter autem quod et Salvator noster decima quarta quidem est traditus luna, hoc est quinta post Sabbatum; decima quinta autem crucifixus, die tertia resurrexit, hoc est decima septima luna, quæ tunc in Dominica die inventa est, sicut et ex Evangeliorum notatione comperimus.* Idem docet Theodorus, quæstione 24 in Exodum, asserens Christum, sub finem lunæ quartæ decimæ, quando immolabatur Pascha, traditum fuisse.

Joannes Chrysostomus pluribus in locis, maxime in homiliis 81, 82 et 83 in Matthæum, probat Christum legali ritu Pascha perfecisse; Judæos vero, aut saltem principes Judæorum, contra legis præscriptum, ut scilicet animo suo Christum occidendi obtemperarent, distulisse. Ejus rei argumenta ex Chrysostomo collegit Gregorius protosyncellus, in Apologia adversus Marci Ephesini epistolam; item Arcadius in lib. iii de Eucharistia, cap. 4, qui in capite sequenti dubia ex eodem Chrysostomo sumpta dissolvit. Certe Photius in Bibliothecæ cap. 116 constititur Chrysostomum in ea fuisse sententia, Christum in postrema cœna Pascha legale servasse.

His omnibus adjungendi sunt duo patriarchæ Alexandrini, quorum primus est Cyrillus. Is enim Eucharistiam a Christo institutam post esum agni probat his verbis: *Dominus autem noster Jesus Christus conjunxit in una die agnum Judæorum et verum manna, quando benedixit panem et vinum dicens: Hoc est corpus meum et sanguis meus.*

Alter est Proterius Cyrilli successor qui, a Marciano Augusto interrogatus de ratione celebrandi Paschatis, respondit Christum Dominum quinta feria, decima quarta luna mensis primi in cœnaculo cum discipulis Pascha typicum manducasse, paulo post a Juda proditore traditum. Hæc sententia Theophili, Cyrilli et Proteri, Alexandrinorum patriarcharum, hac in re eo majoris est ponderis, quod antiqui Patres statuendi quotannis paschalis festi omnem curam Alexandrino episcopo delegarunt, referente Leonis papæ primi epistola ad Marcianum: *Quoniam apud Ægyptios hujus supputationis antiquitas tradita videbatur esse peritita, per quam qui annis singulis dies prædictæ solemnitatis eveniret, sedi apostolicæ indicaretur, ut hujus scripti ad longinquiores Ecclesiarum judicium generaliter perveneret.* Hac enim peritita facile edocti erant quo die incidisset paschale festum eo anno quo Christus extremum Pascha celebravit.

Ex his non immerito colligimus cum Photio, in Bibliothecæ cap. 116, sententiam esse non solum Joannis Chrysostomi, sed etiam Ecclesiæ, saltem Græcicæ, Christum ante perfecisse νόμιμον seu legitimum Pascha quam mysticam institueret Eucharistiæ cœnam; quod etiam tradit Victor Arctioctenus in Marci cap. xiv.

Ab hac priscorum Græcorum traditione tres aut quatuor invenio veteres qui dissentiant, Epiphanium scilicet, Joannem Philoponum et anonymos duos; ex quibus Epiphanius censet Christum quidem in ultima cœna legales cibos adhibuisse, at prævertisse tempus lege constitutum: Philoponus vero et uterque anonymus Pascha legale a Christo perfectum negant.

Epiphanius quippe in hæresi 30, num. 22, contra Ebionæos agens qui ab esu carniū abstinendum esse ducebant, eos hac ratione revincit quod Dominus Judæorum Pascha comederit in ultima cœna, id est agnum et panes infermentatos. At vero in hæresi 51 Alogos arguens, ait, num. 26, Christum passum esse XIII Kal. Aprilis, cum illi vesperam unam antevertissent, hoc est luna XIV nocturna media. Si quidem illi ante tempus Pascha comederunt, ut Evangelium testatur. Tum subdit: Ἐφαγον οὖν τὸ Πάσχα πρὸ δύο ἡμερῶν τοῦ πάγειν, τούτεστι τῇ τριτῇ ἰσπύρας, ὅπερ ἴδει τῇ πέμπτῃ ἰσπύρας. *Quare biduo ante legitimum diem epulum Paschale celebrarunt, hoc est feria tertia ad vesperam, quod quinta feri oportuit.* Nempe quod quinta dies incidebat in lunam XIV. Neque putes Epiphaniū mentem esse quod Judæi biduo Pascha legale anteverterint. Id enim de Christo ejusque discipulis dictum constat ex sequentibus ejus verbis, ubi Christum eadem illa feria tertia sub vesperam luna XI nocturna, XVI Kal. Aprilis comprehensum fuisse affirmat. Epiphaniū sententia hæc niti videtur Joannis evangelistæ auctoritate, dicentis Christum instituisse cœnam *ante diem festum Paschæ*. Quibus verbis intellexisse videtur ante duos Paschæ dies, quemadmodum versio Persica reddit.

Aliam inquit sententiam Joannes Philoponus homo sæculi sexti, in disputatione de Paschate, quam Balthasar Corderius una cum ejusdem septem libris in Hexaemeron Viennæ Austriæ primus in lucem emisit. Nam auctor iste Græcus, sectæ Eutylianæ, cætera vir doctus, contendit, tertia decima luna, pridie legalis Paschæ, mysticam Domini cœnam contigisse, neque Christum tunc cum discipulis agnum aut azyma comedisse, idque multis argumentis probare conatur.

In eandem sententiam conveniunt anonymi duo, de quibus agit Photius in Bibliothecæ cap. 115 et sequenti. Primus enim, disputans adversus Quartadecimanos, asserit Christum quinta die non edisse Pascha legale (neque enim illum ejus edendi statutum fuisse diem, sed sequentem) neque agnum, neque azyma, neque aliud quidpiam eorum fecisse, quæ legale servantes Pascha, more ritumque majorum, observant. Itaque privatam tantum, mysticam illam tamen, vult cœnam edisse, atque ex ea discipulis panem et calicem porrexisset.

Eodem tendit auctor incertus in cap. 116 a Photio laudatus, scribens Christum aliis adventus sui annis legale Pascha celebrasse, non item eo quo proditus est. Tum subdit Photius id consideratione dignum

esse propterea quod Chrysostomus, imo et Ecclesia, docerent Servatorem nostrum Pascha lege præscriptum explevisse, antequam Eucharistiam institueret. Hinc dubitatio mihi suborta est utrum anonymus iste alius sit ab auctore disputationis de Paschate, quæ Joannis Philoponi, nomine Græce et Latine, a Corderio vulgata est, in qua eadem omnino sententia deprehenditur, tum an Philoponus vere istius disputationis conditor censendus sit, quoniam Photius qui in Bibliothecæ suæ capitibus 21, 43, 55, 75, 215, et 240 eum laudat ejusque lucubrationem in Hexaemeron aliasque prædictæ disputationis nusquam meminit. Mirum porro est Corderium, qui hæc legit animadvertitque nullam attulisse rationem cur istam dispositionem Philopono ascriberet. Verum *postea* deprehendi, hanc disputationem revera esse Philoponi, qui sub ejus finem meminit lucubrationis suæ in Hexaemeron, quem genuinum ipsius fetum esse ex Photio constat. At vero mihi per quam verisimile relinquitur anonymi posterioris librum de Paschate a Photio laudatum esse ipsamet Philoponi disputationem cujus auctorem Photius ignorabat.

Quidquid id est, neque Epiphaniū. neque Joannis Philoponi amborumque anonymorum auctoritas præjudicare debet communi traditioni antiquiorum Græcorum, quorum testimonia superius adduxi. Neque Epiphanius negat, imo diserte affirmat Christum in ultima cœna legalibus cibis usum fuisse, agni scilicet carne et azymis, tametsi eum Pascha biduo prævertisse opinatus est.

Multo minus admittenda est sententia recentiorum Græcorum qui, a tempore conflati schismatis per Michaellem Cerularium in Latinos infensissimi, per fas nefasque azymis panis usum criminantur, alii aliis modis. Nonnulli enim, quorum dux Nicetas Pectoratus, Christum non quarta decima luna, qua fermentum abijci oportebat, sed tertia decima cœnam in fermentato pane celebrasse contendunt; alii vero, testante Humberto in responsione ad epistolam Michaelis Cerularii, *scisciantibus nobis, unde Dominus Jesus fermentatum in cœna habuerit, cum in omnibus finibus Israel non inveniretur, respondent: Si creditur omnipotens, potuit subito undecunque fermentatum exhibere, aut certe ipsum azymum benedicendo fermentare.* Ast hoc mirabile effugium est delirantium schismaticorum qui, cum rationem conviciorum suorum reddere non possint, tanquam ad aram confugiunt ad Deum, uti Cotta loquitur apud Ciceronem. Hæc de Græcis.

Ad Latinos quod attinet, uno fere ore omnes, scilicet veteres illi, consentiunt Christum luna quarta decima in azymis Eucharistiam instituisse. In primis occurrit Ambrosius Mediolanensis episcopus, qui in epistola de festo Paschali ad episcopos in Æmilia constitutos ita scribit: *Ipse ergo qui legem locutus est, postea veniens per Virginem novissimis temporibus plenitudinem legis consummarit, quia venit non legem solvere, sed implere; et celebravit Pascha hebdomadæ in qua fuit quarta decima luna, quinta feria. Denique*

ipso die, sicut superiora docent, Pascha cum discipulis manducavit; sequenti autem die, hoc est sexta feria, crucifixus est, hoc est, luna quinta decima.

Ambrosio adhæret Augustinus in epistola 86 ad Casulanum, ubi, rationem reddens jejunii feriæ quartæ et sextæ, diserte probat Judæos de comprehendendo Christo consilium iniisse feria quarta. Deinde intermisso uno die, «cujus vespera Dominus Pascha cum discipulis manducavit, qui fuit finis ejus diei, quem vocamus quintam Sabbati,» traditum fuisse Christum ea nocte, «quæ jam ad sextam Sabbati pertinebat,» tum subdit: «Hic dies,» nempe sexta Sabbati «primus azymorum fuit, a vespera incipiens. Sed Matthæus evangelista quintam Sabbati dicit fuisse primam diem azymorum, quia ejus vespera sequente futura erat cœna Paschalis, quæ cœna incipiebat azymum et ovis immolatio manducari. Ex quo colligitur, inquit, quartam Sabbati fuisse, quando ait Dominus: «Scitis quia post biduum Pascha fiet (Matth. xxvi, 2).» Ex his manifestum est Augustinum in ea sententia fuisse Christum Pascha celebrasse ea vespera, quæ incipiebat azymum» et ovis immolatio manducari, ipsumque cum discipulis legali more Pascha manducasse ante Eucharistiæ institutionem.

Æque perspicua est auctoritas Hieronymi in lib. iv Commentarii in Matthæum ad caput xxvi versum 17: «Prima azymorum, inquit, quarta decima diei mensis primi est, quando agnus immolatur, et luna plenissima est, et fermentum abjicitur.» Et in versum 26: «Postquam typicum Pascha fuerat impletum, et agni carnes cum apostolis comederat, assumit panem qui confortat cor hominis, et ad verum Paschæ transgreditur sacramentum, ut quo modo in præfiguratione ejus Melchisedech summi Dei sacerdos panem et vinum offerens fecerat, ipse quoque veritatem sui corporis et sanguinis sui repræsentaret.»

His unum addo Junilium Africanum episcopum sæculo sexto, qui Commentario in Genesim contestatur Christum Dominum, «post esum agni typici mysteria nobis sui corporis et sanguinis celebranda denuntiasse.» Prætereo Rhabani et aliorum mediæ ætatis auctorum testimonia idem sentientium.

Hæc tametsi constant apud antiquiores Patres, non tamen insuper habendi sunt Latini recentiores, qui in hac quæstione explicanda magnam diligentiam impenderunt, in varias opiniones distracti. Alii enim, quos inter Paulus Brugensis, Jansenius Gandavensis episcopus, Maldonatus, Zegerus, et aliqui nonnulli, Christum alio die, alio die Judæos Pascha celebrasse, utrosque tamen cum legalibus cibis, contendunt. Et hi quidem etiam in duas partes dividuntur, quibusdam asserentibus Christum anticipasse legitimum tempus, aliis dicentibus ipsum statuta die Pascha peregisse, at Judæos in sequentem diem transtulisse. Hanc vero istius translationis afferunt causam: quoniam apud Judæos consti-

tutum vigeat ut, ob incommoda quædam succedentium solemnitatibus vitanda, ne unquam Pascha secundo, quarto aut sexto hebdomadæ die celebrarent; eo vero anno quo passus est Christus, legitimum Pascha incidisse in feriam sextam, ac proinde translatum a Judæis propter concurrentem Sabbati diem sequentem.

Alii negant Christum ultimum Pascha legali more peregisse, nec azyma nec alia id genus Paschalis festi edulia percepisse. Quam sententiam tuetur Marcus Antonius de Dominis in lib. v de Republica Christiana, cap. 6 a num. 258, ubi ait Christum pridie vigiliæ paschalis, id est luna xiii, communem cœnam cum discipulis percepisse, et ex communi seu fermentato pane Eucharistiam ab ipso institutam.

Inter hos mediam invenit viam Hugo Grotius in Matthæi caput xxvi. Qui etiam prædictam Judæorum consuetudinem de transferendo Paschate probat, negat tamen ullo certo constare argumento, diem festum azymorum seu Pascha in feriam sextam incidisse eo anno quo Christus mortuus est. Imo etiam si id contigisset, eam legem tam justam esse ut neque Christus ab ea recessurus fuisset, neque discipuli ipsum de parando Paschate ante diem hac constitutione præfixum interrogassent. Quapropter Grotius ipse censet, anticipatum a Christo Pascha, non quidem *θεσις* plenum et solemne, quod maturatione agni et aliis ritibus lege præscriptis peragebatur, id quod nefas erat extra locum ac tempus constitutum, sed *μνημονεῦσθαι* seu commemoratorium, quod solo esu panum azymorum et lactucarum agrestium constabat; quale etiam nunc Judæi agunt.

De variis hisce Latinorum recentiorum sentiis judicium ferre non est hujus loci. Ut rem brevi expediam, duo mihi hæc in controversia certa esse videntur. Unum, Christum, non dimidiatum, sed integrum ac solemne Pascha explevisse, sive illud anticipaverit, sive transtulerint Judæi. Nam cum discipuli Dominum de parando Pascha interrogaverunt, isque eos misit ad illud parandum, nihil eorum excepit, quæ lex præscribebat. Deinde mittens eos ad hospitem in cujus diversorio cœnam paraturi erant, eis suggerit hæc verba hospiti ex se dicenda: «Apud te facio Pascha cum discipulis meis (Matth. xxvi, 18).» Quod sane eo modo intellexit, quo vulgus et hospes ipse, intellecturus erat. Ad hæc, cum ipse in cœnaculum subsisset, omnibus de more paratis, dixit desiderio desiderasse se «hoc Pascha» manducare cum discipulis suis antequam mortem pateretur. «Hoc Pascha,» inquit quale scilicet a discipulis paratum conspiciebatur, non ut in eo sisteret, sed ut umbræ substitueret veritatem. Id, inquam, mihi certum et exploratum videtur, sive Pascha præverterit Christus, sive Judæi illud transtulerint. Nam Christum eodem die quo Judæos omnes illud celebrasse, Joannis testimonio contrarium videtur.

Alterum est, sive Christus Pascha legale servaverit, sive illud prætermiserit, sive azymis in ultima cœna usus sit, sive abstinuerit, antiquos tamen, id est primos Ecclesiæ Patres, in ea fuisse persuasione Christum in azymis Pascha illud celebrasse et Eucharistiam post eum agni instituisse. Quæ persuasio id obtinere potuit a primis Ecclesiæ rectoribus, ut constituenda ecclesiasticæ disciplinæ formam induerent Eucharistiam conficiendi in pane fermenti experte, quod abfuisse a Dominica cœna persuasum habebant.

CAPUT II.

Exempto Christi non imponi necessitatem consecrandi in azymis.

Etsi Christi Eucharistiam instituentis cum voluntas, tum exemplum pro lege sint, nonnulla tamen hinc excipi necesse est quæ vel pro temporis, vel pro personarum inter quas debebat respectu observavit. Quod pane triticeo, quod vino aqua temperato, quod certis verbis usus est, ea prætermitti vetat religio, ipsiusque sacramenti natura. Quod semel et quidem in Paschate, quod post legalem cœnam, quod in azymo pane id fecerit, ea vel in medio relicta, vel nullo modo in exemplum trahendæ esse voluit. Hinc est quod citra Domini exempli injuriam statuit Ecclesia, idque « placuit Spiritui sancto, » quemadmodum docet Augustinus in epistola 118 ad Januarium, « ut in honorem tanti mysterii in os Christiani prius Dominicum corpus intraret quam cæteri cibi. » Etsi enim « Salvator, » ut idem sanctus doctor paulo post subdit, « quo vehementius commendaret mysterii illius altitudinem, ultimum hoc voluit infligere cordibus et memoriæ discipulorum a quibus ad passionem digressus erat, non præcepit tamen quo deinceps ordine sumeretur, ut apostolis per quos Ecclesias dispositurus erat servaret hunc locum. Nam si hoc ille monuisset ut post cibos alios semper sumeretur, credo quod eum morem nemo variasset. » Sed tamen, ut eodem loco monuit Augustinus, « probabilis quædam ratio delectavit ut uno die certo per annum, quo ipsam cœnam Dominus dedit, tantquam ad insigniorem commemorationem, post cibos offerri et accipi liceat corpus et sanguis Domini. »

Idem ferè de azymis contigit. Quia enim Christus azymo pane in Eucharistia instituenda usus est, eum morem observavit Latina Ecclesia, non ob exempli necessitatem, sed ad « insigniorem » Domini exempli « commemorationem. » At quia Christus, ex occasione tantum, paschalis festi azymum panem fermentato prætulit, Græcis visum est non teneri se hac in parte exemplo Christi, nec novæ legis libertatem Judaico ritui subjiciendam. Utraque consuetudo legitima, utraque probabilis ratione fulta; tametsi prior tum ob exemplum Christi, tum ob mysterii convenientiam altera potior esse videtur.

A Et vero utriusque Ecclesiæ consuetudo ab alterius societatis hominibus prudentibus semper probata est, etiam post conflatum schisma Michaelis Cerularii, qui ea de re primus Latinos in causam traxit. Humbertus cardinalis, etsi pro ingenii sui fervore durius Græcis respondere solitus sit, salvam tamen reverentiam corporis Domini in fermentato et in azymo, fatetur in responsione ad Michaelem Cerularium. Hinc Gregorius papa VII, in lib. viii epistola 1. « Nos vero, inquit, azymum nostrum inexpugnabili secundum Dominum ratione defendentes, ipsorum fermentatum nec reprobanus. » Anselmus Cantuariensis episcopus a Waleramo Nuembergensi antistite interrogatus quid de Græcorum fermento sentiret, ita respondit: « De sacrificio, in quo Græci nobiscum non sentiunt, multis catholicis rationalibus videtur quia quod agunt non est contra fidem catholicam. Nam et azymum et fermentatum sacrificans, panem sacrificat... Non enim differunt azymum et fermentum substantialiter, ut quidam putant. » Et infra. « Postquam de veteri figura ad novam veritatem venimus, et azymam Christi carnem comedimus, non est nobis necessaria illa vetus figura in pane, de quo carnem ipsam conficimus. Apertissimum tamen est quia melius sacrificatur de azymo quam de fermentato, tum quia valde aptius, et purius et diligentius fit, tum quia Dominus hoc fecit. »

Non minus sincere Guibertus abbas de Novigento, in lib. 1 de Gestis Francorum cap. 2, oblique defendit Græcos quod ex panibus fermentatis Eucharistiam conficiant: Nimirum « quod veteribus cæremoniis Dominus finem ponens, postquam cum azymis ægnam comedit, de eodem pane, quia alius non aderat nec secundum legem quam implebat, induci tunc poterat, corporis sui sacramenta contradidit, azymorum illatio, quæ tunc adfuit necessitati, non eis videtur ad institutionem pertinere mysterii. Sicut buccellæ intinctio, non sacramenti peragendi, sed Judæ proditionis fuit ostensio. » Eadem est sententia omnium theologorum, cum recentium tum antiquorum, quibus accedit concilium Florentinum, cujus auctoritate probata est Græcorum consuetudo.

D Eodem animo affecti sunt Græci prudentiores ac moderatiores quique in azymum Latinorum. Theophylactus in oratione ad Nicolaum diaconum, cujus orationis fragmentum exstat in lib. v Juris Orientalis, intempestivum zelum suorum, qui Latinis varios ritus a Græcanicis discrepantes, in his azymorum usum impropert, graviter reprehendit; eumque secutus Demetrius Chomatenus episcopus Bulgarorum. Græcus Theotianus, in epistola ad sacerdotes qui in montanis debebant, ait supervacaneum esse contendere num sacra mysteria ex azymo, an ex fermentato flant. Mihi vero præ cæteris laudanda videtur modestia Barlaami Hieracensis episcopi, in epistola ad Græcos pro unione utriusque Ecclesiæ, qui, cum usum utriusque pau-

probasset, hæc addit : « Latinos vero in tantum prudentiores æstimo, quod illi quidem minime hostiliter de fermentato vituperant, sed similiter venerantur. » Denique ut alios complures omittam, Gregorius Protosyncellus in Apologia adversus epistolam Marci Ephesini, ἀδιάφορον seu indifferens æstimat sacrificium, sive in azymo, sive in fermentato pane conficiatur.

Ex his intelligere licet controversiam de azymo et fermentato pane sacrificii esse quæstionem historici facti, utrumque pro varia temporum ac locorum consideratione usurpari ab Ecclesia potuisse, equidem suum cuique societati morem servandum, nec inter eos qui diverso pane utuntur lites hac de re serendas.

Quapropter immoderatum eorum zelum ferre non possum qui nefas putant dubitare an Ecclesia Latina alium panem adhibuerit quam azymum, quasi aut necessaria lege azymis addicta fuerit ab initio, aut fidei dogmata pertineat azymorum usus. Quæ sanctior constitutio esse poterat quæ ab apostolis dictante Spiritu sancto facta est, abstinendum esse a sanguine et suffocato? Et tamen lex illa quæ per multa sæcula in Ecclesia viguit, servari tandem desiit. Quidni etiam in azymorum usu idipsum contingere potuit? Quod si potuit, cur ea de re quæstionem movere non licet?

CAPUT III.

An Græci ab initio Ecclesiæ fermento. usi sint.

Etsi Beda, in Historiæ suæ lib. iv cap. 1. auctor est Græcos « fidei contraria admiscere solitos, » tamen Glaber Rodulfus, in lib. v cap. 1, eos laudat hoc nomine quod apud eos « semper tenor ecclesiasticus cautissime viguerit. » Atque ut proclives fuerint ad nova dicenda, certe rituum suorum eos semper retinentissimos fuisse constat. Hinc nobis primo loco inquirendum est an fermenti usum, quem Latinæ Ecclesiæ tanto molimine ab undecimo sæculo imponere conati sunt, ab ortu Ecclesiæ tenuerint, an vero, receptis aliquando azymis, postea fermentatos panes admiserint. Varias hac de re auctorum sententias, tum rem ipsam consideremus.

Innocentius papa III, in lib. iv de Missa cap. 4, existimat Græcos « postquam tunicam Domini inconsutilem dividerunt, ut perpetuæ divisionis scandalum interponerent, sacrificii ritum temere mutasse, » scilicet loco azymorum adhibendo panes fermentatos. Jacobus de Vitriaco, in Historiæ Occidentalis cap. 38, iisdem fere verbis eandem exponit sententiam, nimirum Græcos post secessionem a Latinis defecisse ab usu azymorum, « ne Romanorum Ecclesiam imitari viderentur. » Quo de schismate loquantur, de Photiano, an de illo quod per Michaelem Cerularium conflatum est, neuter explicat. Hanc sententiam amplexi sunt plerique recentiores Latinorum.

Ex Græci Barlaamus, ineunte sæculo xiv, episcopus Hieracensis, in epistola ad Græcos pro unione utriusque Ecclesiæ, existimat fermenti usum apud Græcos ab initio invaluisse, uti azymorum apud Latinos. « Quoniam, inquit, apostoli eadem enim tradentes mysteria non distinxerunt sive fermentatum sive azymum; Orientalis Ecclesia continuo cepit fermentatum, Occidentalis vero azymum, eo quod gerit imaginem puritatis, sinceritatis et veritatis. » Eadem est sententia Gregorii Protosyncelli in responsione ad epistolam Marci Ephesini, ubi ait Græcos fermento ab exordio usos, eam semper consuetudinem retinuisse.

Contra vero Cortesius Brana Mazaracenus, Græcarum litterarum professor in publico gymnasio Neapolitano, in libello de Græcæ et Latinæ missæ consensu, docet cum Soto, in 4 sententiarum, utramque Ecclesiam initio sacratissimam Eucharistiam in azymis confecisse; sed postea ob hæresim Ebionitarum, qui legalia servanda esse volebant, abjecisse azymos panes; tum hæresi extincta Latinam rediisse ad azymos, Græcam vero in fermenti usu perseverasse.

Expositis auctorum variis sententiis, observandum est Orientalem Ecclesiam ab ipso nascentis Christianæ religionis principio habuisse ritus ab Occidentali diversos. Cui rei argumentum est tum controversia de Paschate, quæ inter Asiaticos et Victorem papam offerbuit, tum Irenæi episcopi Lugdunensis epistola, cujus fragmentum refert Eusebius Pamphili in Historiæ suæ lib. v, cap. 24. Scribit quippe in ea epistola Irenæus « beatum Polycarpum Aniceti papæ temporibus Romam venisse, atque inter illos cum de Paschate, tum de quibusdam aliis rebus modicam fuisse controversiam; ac statim mutuo pacis osculo sese complexos, communicasse sibi invicem, et Anicetum in Ecclesia consecrandi munus Polycarpo honoris causa concessisse. » Etsi vero non exprimit Irenæus quænam fuerint alia illa capita, in quibus Anicetus a Polycarpo dissidebat, conjecturæ tamen locus esse potest in his fuisse discrimen panis eucharistici, quem utraque Ecclesia diversum adhibebat.

Hanc conjecturam juvat Origenis auctoritas in Matthæi caput xvi ad versum 16, ubi de fermento Phariseorum agens, ait fermentum non solum sumi pro doctrina, sed etiam pro aliis rebus tam in Veteri quam in Novo Testamento. Tum subdit : Ὅτι οὐδὲ μίποτε ζύμη οὐ προσφίεται ἐπὶ τὸ θεσσαλονικεῖον; « An non et aliquando fermentum offertur sub altare? » Etsi enim non plane certum sit, num potius de Novo loquatur quam de Veteri Testamento, in quo fermentati panes nonnunquam offerebantur ex Levitici capitibus vii et xxvii, tamen potius de Novo intelligendus videtur ex eo quod usus sit verbo temporis præsentis. Accedit quod in Tractatu xxxv in Matthæum imperitis nonnullis occurrit, quibus in mentem venire posset, exemplo Christi Pascha Judaico more et azymorum diem celebrandum

Quibus respondet ea omnia non jam re ipsa, sed spiritali sensu exercenda esse. Quod etsi de tota ritus paschalis observatione dictum videri possit, tamen ad removendum etiam azymorum usum extendendum videtur. Idem dicendum est de Jozane Chrysostomo, cujus consimilia verba sunt in homilia de proditione Judæ.

Aliud testimonium pro antiquo fermenti usu apud Græcos desumi potest ex Chronico Ms. Datii Mediolanensis episcopi, qui medio sexto sæculo vixit. Quo in Chronico sanctus Ambrosius « Græcorum Ecclesiam in plurimis officiis venerabiliter imitatus » fuisse dicitur, « et sacrificium eorum, scilicet fermentatum, cum nostro azymo in celeberrimis festivitatibus, maxime in resurrectione Domini benedixisse. » Si vero fermentati panis usus apud Græcos receptus erat Ambrosii ætate, credere par est morem hunc ex primaria Græcorum Ecclesia descendisse. At quoniam de hujus Chronici auctoritate dubitant nonnulli, quibus supposititium et recentioris ævi esse videtur, de eo amplius in consequentibus agendum. Interim noto Chronicon istud, etsi recentioris sit auctoris, non tamen continuo rejicienda esse quæcunque in eo leguntur, maxime singularia facta, quæ non nisi ex antiquioribus monumentis accipere potuit ille quicumque est auctor.

Verum luculentum est de Græcorum fermento Joannis Philoponi testimonium in disputatione de Paschate, in qua, ut jam dixi, auctor probare nititur Christum in ultima Cœna non celebrasse Pascha legale, neque agnum aut azyma comedisse, tum Eucharistiam non ex azymo pane, sed ex fermentato confectam fuisse. Nam proposita sibi objectione eorum qui dicebant Christum Eucharistiam discipulis præbuisse primo die azymorum, quando Pascha immolabant, simulque agnus comedeatur et azymum cum herbis amaribus, respondet eos ex hoc ipso maxime refutari: Οὐδὲν γὰρ, inquit, ἐν τῷ δείπνῳ, γέγονε τοιοῦτον, ὡς ἦδη εἶπον, οὐδὲ ἀζύμων ἄρτον ἀντίτυπον τοῦ ἰδίου σώματος τοῦ ἐαυτοῦ μαθηταῖς ἰδωκέν οὐ Χριστός. Ἐτίθετο γὰρ ἂν καὶ μέλλε. νῦν. Εἰ δὲ ἦν πρῶτα τῶν ἀζύμων ἐπιλή, ἀδυνατεῖν ἦν ζυματῆν ἄρτον αὐτοῖς εὐμεθῆναι, id est, « Nam nihil horum in cœna contigit, ut jam dixi, neque azymum proprii corporis antitypum discipulis suis Christus dedit. Nam et hoc etiam nunc fieret. Si autem illa fuisset prima dies azymorum, non potuisset reperire fermentatum. » Ex his Philoponi verbis clarum est suo tempore Græcos, non azymum, sed fermentatum panem in rem sacram adhibuisse, quandoquidem ait, si Christus in azymo Eucharistiam discipulis suis perrexisset, fore ut id etiam tum in Ecclesia fieret. Ex eo vero quod secus res se haberet, infert Philoponus Christum non legali more cœnam in azymis peregissee. Præterea satis apparet Philoponi mentem esse nunquam in Ecclesia Græco panem alium quam qui tunc usui erat, hoc est fermentatum adhibitum fuisse. Nam si mutationem aliquando factam azymi panis in fermentatum agnovisset, nihil con-

ficeret ejus argumentum. Jam ergo Philoponi ætate, id est sub finem sæculi (nam Justino secundo imperante scribebat) fermenti usus ante memoriam omnem apud Græcos invaluerat.

Hinc est quod Latini exorto schismate Michaelis Cerularii, cum azymum panem fermentato jure præferri posse contenderent, nusquam tamen (si bene meminimus) Græcos admixtæ novitatis insimularunt, quasi recepto quondam azymo fermentatum postea induxerint. Quod argumento est Latinos in ea fuisse persuasione, Græcorum fermentum a primis temporibus obtinuisse. Denique Humbertus cardinalis, in responsione ad Nicetam, aperte innuit, tempore sextæ synodi, id est sub finem sæculi septimi, quæ anno 680 habita est, Græcos alio pane usos fuisse quam Latinos, ac Romanæ sedis legatos morem suum utendi azymis Constantino imperatori approbasse.

His addi possunt et aliæ conjecturæ. Nimirum quod Photius, in epistola 61, agnoscit differentiam et dissimilitudinem per varias Ecclesias ἐν ταῖς μυστακαῖς θυσιαῖς, « in mysticis sacrificiis; » quod de pane Eucharistico etiam intelligi potest, siquidem sanctus Nicon, non integro post Photium sæculo elapso, reprehendit Armenos quod azymis uterentur contra morem Græcorum. Ad hæc quod Græci ante schisma Photianum pane eodem modo formato, scilicet denso et integro, iisdem omnino instrumentis atque ritibus utebantur in liturgia sacra quibus etiam nunc utuntur. Instrumenta præcipua sunt λόγχο, διακός, ἐκτόρ, quæ Joannes Chrysostomus in Liturgia sua et Germanus patriarcha Constantinopolitanus in Contemplatione sua commemorant. Porro ex eo quod de pane integro et denso coronulam lanceola demebant in sacrificium, colligo panes ab ipsis tum adhibitos fuisse crassos et inflatos, quales in usum communem cedunt, id est fermentatos. Verum his conjecturis potiora sunt argumenta quæ ex superiorum auctorum testimoniis adduxi, ex quibus sola Philoponi auctoritas sufficere videtur ad probandum fermentum apud Græcos ab initio Ecclesiæ, aut certe prope ab initio, receptum perseverasse ad sæculum septimum; quo ex tempore constat nunquam intermissum fuisse.

His tamen repugnare videtur locus apud sanctum Justinum in Dialogo cum Tryphone, ubi oblatio similæ pro eis qui a lepra purgabantur, quæ infermentata erat, « figura panis eucharistici » fuisse dicitur, τύπος ἦν τοῦ ἅ του τῆς εὐχαριστίας. Verum necesse non est ut figura in omnibus rei figuratæ respondeat.

CAPUT IV.

Quali pane utantur aliæ societates Christianæ.

Moscovitæ et Rutheni, ut in Græcorum aliis ritibus, ita fermentato pane utuntur. Alexander Gwagninus in Descriptione Moscoviæ observat mulieres provectæ ætatis, et maxime viduas sacerdotum relictas, apud Ruthenos conficere panem sacrificii, quem « proskura » vocant.

Nestoriani, sic dicti a Nestorio]cujus errores se-
ciantur, « ex fermentato » itidem « divino more
Græcorum conficiunt, » testante Jacobo a Vitriaco
in Historiæ Orientalis cap. 78, adeoque illi qui in
terra presbyteri Joannis cominorantur, itidem Ne-
storiani, quos notat Cassander facere libum magnum
aut parvum pro multitudine gentis, quia omnes
communicant; et præ magnitudine crassum dimidio
digito aut integro, aut etiam crassiorem magno di-
gito.

Suriani etiam, qui in Syria degunt, Græcorum
erroribus involuti, ex fermentato pane conficiunt
sacramenta, auctore Jacobo a Vitriaco in ejusdem
Historiæ cap. 75.

Contra Maronitæ et Armenii, seu Jacobitæ, azymo
pane utuntur; in calicem vero nihil aquæ admiscunt
Armenii. Juerit hoc loco notare Armenios in Euty-
chianæ hæresim, Theodosio imperante, prolapsos
fuisse, ut docent nos epistolæ Procli Constanti-
nopolitani episcopi, et Dionysii Exigui qui Procli
epistolam Latinam fecit. Ab eo tempore azymo pane
et solo vino usi videntur in re sacra, uti ipsi tradunt
Armenii. Certe quod solum vinum adhiberent aqua
rejecta, damnati sunt ab episcopis auctoribus cano-
num in Trullo editorum post synodum sextam, ut
patet ex canone 52, in quo graviter reprehenduntur
quod οἶνον μόνον in mensa sacra offerrent. Quo in
loco etsi nulla panis azymi fiat mentio, tamen ipsos
jam eo usos fuisse res certa videtur. Primus eos
ob usum azymi arguit sanctus Nicon, natione et
ipse Armenius, qui medio sæculo decimo floruit.
Nam inter varios errores quos in ipsis carpit, unus
est, quod in « pane mystico utantur azymis, et in
sanctum calicem aquam non immittant. » Ex quo
intelligitur Patres Trullanos azymi usum inter ἀδιά-
φορα reposuisse, cum eum Armeniis non objecerint.
Ideoque formulam illam confessionis fidei, quam
Græci ab Armeniis ad Græcorum Ecclesiam re-
deuntibus exigebant, prout ab eruditissimo Joanne
Baptista Cotelerio edita est conditam esse post schis-
ma Michaelis Cerularii. Nam inter varios anathema-
tismos quos proferunt respicientes, hic legitur :
καὶ τις οὐ βάλλει εἰς τὴν προσφοράν ζυμὴν καὶ ἅλας, οὐδὲ
ἄγιον ποτήριον (legendum οὐδὲ ὕδωρ εἰς ἄγιον ποτήριον)
ματὰ τοῦ οἴνου, ἀνάθεμα, id est : « Si quis in panem
oblationis non immittit fermentum et sal, nec aquam
cum vino in sanctum calicem, anathema sit. » Hæc,
inquam, formula, in qua fit mentio septimæ synodi,
condita videtur post schisma Michaelis Cerularii :
quo ex tempore Græci Latinos ob azymorum usum
diris devovere cœperunt. In hac vero formula cum
legitur Armenios ad fidem « orthodoxorum Romano-
rum » revertentes, eam « Renuntiationis » formu-
lam edere solitos, « Romanorum » nomine intelli-
gendi sunt homines Græcæ communionis, sic dicti
ab incolis novæ Romæ, quæ caput est imperii Ori-
entalis. Sic Græcos « Romanos » vocat Theorianus in
Dialogo adversus Armenios, tametsi post schisma
edito, et alii permulti. Denique Armeniis ob sectam

A Eutylichianam proprius non est usus azymorum, si-
quidem Joannes Philoponus, et ipse Eutylichianus
fermenti usum in re sacra probat, ut superius vi-
dimus.

Præter hos Mozarabes, sive Gothi in Hispania
degentes, Mozarabes dicti, quod postea permisti sint
Arabibus Sarracenis, etiam azymo pane usi sunt ab
antiquo, ut fusius in consequentibus demonstrabo.
Usi sunt etiam Hierosolymitani, ut probat Humbertus
cardinalis in responsione ad Michaellem Ceru-
larium.

CAPUT V.

Varie sententiæ de Azymo Latinorum.

Mirum est quam variæ sint opiniones de azymo-
rum usu in Ecclesia Latina. Quinque auctorum clas-
ses invenio hac in re ab sese disidentium. Prima
est Græcorum quorundam; secunda Latinorum eo-
rum qui tempore aut proxime post tempus schismatis
a Michaelle Cerulario constati vixerunt; tertia est
scholasticorum veterum ac recentiorum, qui non omnes
inter se conveniunt; quarta est Martini Polini,
Platinæ et Joannis Calvinii; quinta Jacobi Sirmundi,
quam eminentissimus cardinalis Bona aliquomodo
temperavit, uti jam satis exposita est.

Græci nonnulli, quos Allatius in Exercitatione 28
in concilium Florentinum commemorat, eam iniere
sententiam, azymum in Latinam Ecclesiam introdu-
ctum fuisse regnante Carolo Magno. In his Demetrius
Chomatenus, Bulgarorum archiepiscopus, cum nul-
lum canonem pro admittendo azymo conditum a
Latinis animadvertisset, azymi usum in Ecclesia Latina
non nisi post schisma Photii invaluisse putavit, quæ
est ipsamet Sirmundi sententia. At observare juvat
neminem Græcorum qui initio schismatis Michaelis
Cerularii scripsere adversus Latinos, recentiorem
azymorum usum in Ecclesia Latina unquam causa-
tum fuisse; quod solis recentioribus Græcis venit in
mentem.

Latini econtrario qui, fervente prædicto schis-
mate, Græcis azymum obtrectantibus responderunt
azymorum usum ab initio Ecclesiæ apud se viguisse
aut supponunt, aut probant, nemine Græcorum
(quod sciam) reclamante. In primis Leo papa nonus
in epistola ad Michaellem Cerularium de azymis duo
docet, nempe Christum in instituenda Eucharistia
usum fuisse azymis, et ipsius exemplo hunc mo-
rem, Latinis receptum, ab initio tenuisse. Hoc quod
posterius dixi sic urget pontifex, Michaellem allo-
quens : « Illud autem quis non stupeat quod post
tot sanctos et orthodoxos Patres per mille et vi-
ginti a passione Salvatoris annos novus calumnia-
tor Ecclesiæ Latinorum emersisti, anathematizans
omnes et publicam persecutionem excitans [in eos]
quicunque participarentur ex azymis ? » Hinc col-
ligo Leonis mentem fuisse azymorum usum in Ec-
clesia Latina exstitisse a passione Salvatoris ad
mille annos, id est a condita Ecclesia ad suum us-
que tempus. Cum enim conqueratur Leo quod « post

mille et viginti a passione Salvatoris annos, præter Michaellem inventus sit nemo, qui Latinos ob azymorum usum reprehendere ausus sit, consequens est eos per totum illud tempus azymis usos, aut saltem Leonii ita persuasum fuisse. Alias nihil valeret ipsius argumentum adversus Michaellem. Neque enim calumniæ occasionem præbere potuisset usus ille, si nondum exstitisset. Eam porro esse Leonis mentem, neque de jure, sed de facto explicari posse patet ex epistola I ad eundem Michaellem, in qua scribit omnes quotquot ab instituta Ecclesia existerent martyres apud Latinos, azymis, id est Eucharistia in azymis consecrata, saginatos fuisse, et paulo ante innuit Latinorum hunc morem ex sancti Petri institutione descendisse: « Quapropter, inquit, a tanta amentia jam respiciate, et Latinos vere catholicos, atque maximi Petri familiares discipulos, institutionisque ejus devotiores sectatores cessate subsannando azymitas vocare. »

Eadem fuit sententia Humberti cardinalis in responsione ad Michaellem dicentem Ecclesiam Romanam ad suum usque tempus non cessasse ab usu azymorum, et in responsione ad Nicetam, traditionem esse apostolicæ sædis. Consentiant Algerus in lib. II, cap. 3, qui omnem Ecclesiam præter Græcam ex traditione principum Ecclesiæ Petri et Pauli in azymis celebrasse; Hugo Tuscus seu Eterianus, qui in lib. II de Hæresibus, cap. 17, Ecclesiam Latinam azyma perpetuo immolasse; et Rupertus in lib. II, de Divinis Officiis, cap. 22, qui Ecclesiam Romanam censet fermentum in sacrificio nunquam adhibuisse.

Ejusdem traditionis ineunte seculo XIII propugnator fuit Innocentius Papa III, qui de Latinorum azymis agens, eorum perpetuum usum defendit in lib. IV, de Missa, cap. 4: « Ab ipsis ergo, inquit, deatis apostolis Petro et Paulo, quos et vivos habuit (Romana Ecclesia) et defunctos custodit, hunc sacrificii ritum accepit, quem hactenus inviolabili cultu servavit. »

Innocentio e vestigio successit scholasticorum ætas, quorum opinio de azymo Latinorum est ejus usum ab initio nascentis Ecclesiæ incæpisse; postea vero, ingruente Ebionæorum hæresi qui legalia observari oportere docebant, præceptum fuisse ut rejectis azymis fermentatum admitteretur; tum desinente hæresi, Latinos ad azyma denuo rediisse. Hujus præcepti Leonem papam alii dicunt auctorem, alii non auctorem, sed testem asserunt, alii nec testem, nec auctorem. In primis est Joannes Duns Scotus in 4 dist. XI, quæst. 5: « Sub papa Leone, inquit, fuit hæresis servans legem cum Evangelio. Et tunc, ne viderentur Latini servare legem Judæorum, præceptum fuit conficere in pane fermentato. Sed post quando rediit fides et invaluit, usi sunt Latini pane azymo, sicut prius. » Idem sentit Richardus in eundem locum.

In secundo ordine est Alexander Aletensis in 4 quæst. 32, membro 3, ad ultimum; eumque secutus Bonaventura totidem verbis; et sanctus Thomas in prolixiori commentario in 4 dist. XI, quæst. 2, art. 2; qui auctores testem afferunt Leonem papam dicentem, imminente hæresi Ebionitarum, sanctos Patres præcepisse ut sacrificium ex fermentato conficeretur ad tempus.

Denique Durandus in 4 dist. XI, quæst. 4, in corpore ait apostolos in primitiva Ecclesia usum azymorum tenuisse, et ab iis hunc morem accepisse Ecclesiam Romanam. Postea increcente hæresi Ebionitarum, qui dicebant simul cum Evangelio legalia observanda, sanctos Patres, ne eis consentire viderentur, voluisse ad tempus hoc sacramentum ex fermentato confici; at cessante hæresi Ecclesiam Romanam ad pristinum rediisse morem, Græcos vero noluisse redire. Hæc de placitis scholasticorum veterum, quibus recentiores plerique, alii aliis pro sua quisque secta, adhærent. Joannes Gerson in Tractatu de communione censet Latinos quondam sacerdotes confecisse Eucharistiam in fermentato; at quo tempore, quave occasione, non exprimit.

Aliam inire viam historici quidam recentiores: nimirum Martinus Polonus et Platina, quibus Joannes Calvinus astipulatur. Ex his primus ad annum 132, ubi de Alexandro papa agit, hæc habet: « Hic etiam statuit ut vino aqua misceretur.... et ut oblatio fieret ex azymo et in modica quantitate, dicens: Hæc oblatio quanto potior, tanto rarior. » Nescio an ex eodem fonte Barlaamus Hieracensis episcopus, Martini fere æqualis, idem tradit in epistola de unione utriusque Ecclesiæ. Phatira id ab Alexandro statutum dicit, « ut Ebionitæ hæreticis calumniandi occasio auferretur. » Et Calvinus in Institutionum lib. IV: « Fermentatum, inquit, et vulgatum panem fuisse ante tempus Alexandri Romani episcopi narrant historiæ, qui primus azymo pane delectatus est. Qua id ratione, non video, nisi ut plebis oculos novo spectaculo in admirationem traheret magis quam ut animos proba religione instrueret. » Eidem sententiæ accedit Radulfus Tun-gensis de canonum observantia, cap. 23.

Tam pugnantes hominum sententias retulisse hoc saltem juverit, ut intelligant omnes quam intricata sit controversia de azymo, quantis ambagibus involuta; tum quantum intersit, non ex trivio falsarum traditionum, aut ex supposititiis auctoribus, sed ex optimis antiquitatis monumentis eruere veritatem. Quam viam quicumque non tenuerunt in supinos et insignes errores delapsi sunt. Etate veterum scholasticorum circumferebantur nescio quæ scripta seu decreta Leonis et Alexandri, spuria certe, sed nondum notæ falsitatis; quibus adducti auctores superiores, varias de azymo sententias tenuerunt. Forsan etiam qui dixere occasione hæresis Ebionicæ cautum fuisse ut cessaretur ab

azyzo, huc inducti sunt auctoritate sancti Epiphani. Cum enim apud Epiphanium legerent Ebionæos erroris notatos, quod mysteria offerrent ex azyzo et aqua sola, putaverunt azyzorum usum ea occasione rejectum ab Ecclesia fuisse. Et quia persuasum habebant morem utendi azyzis apud Latinos a Christi exemplo descendisse, hanc demum invenerunt conciliandæ difficultatis viam, ut azyzum propter Ebionæos ab Ecclesia rejectum seu intermissum dicerent; postea vero cessante hæresi prædicta restitutum. Verum de Epiphanio postea.

CAPUT VI.

Quædam testimonia dubiæ fidei pro azyzo Latinorum expendantur.

In omni controversia, ut vera a falsis, sic certa ab incertis et dubiis discernere juvat. Hinc est quod minus peritis morem gerens qui ad hæc tractanda rudes et imparati accedunt, hoc loco æorsim institui agere de nonnullis testimoniis aut falsis aut dubiis quæ pro azyzo afferri possunt, ne, si ea tacitus prætermiserint, fiat ut incauti vel dubiis plus æquo fidem adhibeant, vel falsis seducti in errorem labantur.

In dubiis primum occurrit Chronicon quod sub nomine Datii Mediolanensis episcopi in bibliotheca ejusdem Ecclesiæ asservatur; quo in Chronico hæc de sancto Ambrosio leguntur: « Sanctus Ambrosius Græcorum Ecclesiam in plurimis officiis venerabiliter imitatus est, qui et sacrificium eorum, scilicet fermentatum, cum nostro azyzo in celeberrimis festivitatibus, maxime in resurrectione Domini benedicebat. » Si de hujus Chronici auctoritate constaret, luculentum haberemus testimonium ad probandum Latinam Ecclesiam tempore Ambrosii in azyzo consecrasse. At viri docti nonnulli Chronicon istud recentius esse putant Datio episcopo qui, Vigilio papa sedente, hoc est ante medium sæculum sextum, Mediolanensem Ecclesiam regebat. Causam cur istud Chronicon Datio adjudicaretur sedulo inquisivi, tum scriptis ad amicos litteris, tum petito ejus exemplo ex Mediolanensi Bibliotheca, ut lectione Chronici rei veritatem expiscari possem. Verum nihil aliud ea de re mihi rescire licuit præter ea quæ mox adducam, neque hactenus exemplum expetitur accipere. Quo fit ut de hujus Chronici auctoritate mihi certo pronuntiare non liceat.

Illud in primis suspectum reddit opus istud quod refert Antonius Possevinus de hoc Chronico, « in quo scilicet ait scriptum exstare canticum *Te Deum laudamus* a sanctis Ambrosio et Augustino statim a baptismo ejusdem Augusti alternatim et ex tempore cantatum fuisse, atque inde ab universa Ecclesia frequentari cœpisse. » Quæ res nonnullis suspecta, ne dicam falsa, videri possit et ab recentiori quodam auctore inventa. Quanquam in ms. libro Psalmorum, quem Carolus Magnus ad Adrianum papam misit, cujus autographum exstat

A in Cæsarea Bibliotheca, habetur canticum istud cum hoc titulo: « Hymnus quem sanctus Ambrosius et sanctus Augustinus invicem condiderunt. » Quod ut parum certum sit, hinc tamen apparet persuasionem de auctoribus istius cantici non esse admodum novam et recentem, sed aut ipsius Datii tempore, aut paulo post receptam.

Menardus noster in notis ad librum Sacramentorum, ubi de hoc cantico agit, duobus movetur argumentis ad Chronicon istud Datio subtrahendum, nempe et quod Augustini conversio in eo Chronico aliter quam a Possidio et ab ipso Augustino referatur, et quod Chronicon a nullo auctore citatum legatur. Verum ut prius ita sit, non raro auctores etiam æquales in unius ejusdemque facti narratione discrepant. Posterius inde refellitur, quod Chronicon istud sub nomine Datii citatum videatur, tum apud Paulum diaconum in Historiæ Miscellæ libro xvi, tum apud vulgatum Anastasium de Gestis pontificum in Silverio papa, ubi tempore hujus pontificis fames ingens sæviisse memoratur « ex relatione Datii episcopi Mediolanensis. » Quæ res si in prædicto Chronico legatur, fatendum est aut Datinum ejus esse auctorem, aut certe aliquem alium Paulo Diacono, id est, octavo sæculo superiorem, ejusque persuasionem fuisse azyzorum usum ævo Ambrosii viginisse apud Latinos.

Demum etiamsi Chronicon istud ævi sit recentioris, non tamen continuo respiciendum est quidquid in illo continetur, tum quia auctor, quisquis tandem ille sit, id ex veteribus monumentis accipere potuit, tum quia hoc ipsum quod de azyzo in eo legitur ex missa Ambrosiana pondus habere videtur. In hac enim ubi de oblatione panis agitur, orationi præmittitur hic titulus apud Pamelium: « Oblatio panis azyzi cum patena. » Porro Missæ hujus, quæ Ambrosiana dicitur, auctorem agnoscit sanctum Ambrosium. Walafridus Strabus in lib. De rebus ecclesiasticis, cap 22: « Ambrosius, inquit, Mediolanensis episcopus, tam missæ quam cæterorum dispositionem officiorum suæ Ecclesiæ et aliis Liguribus ordinavit, quæ et usque hodie in Mediolanensi tenentur Ecclesia. » Neque vero facile dicendum est titulum prædictum a recentioribus insertum fuisse, nisi id probetur idoneis argumentis.

Inter supposititia pro azyzo testimonia censendum est fragmentum epistolæ sub nomine Gregorii papæ, partim a sancto Thoma Aquinate relatam in Summæ iii parte, fusius vero in ejusdem catena super Matthæum his verbis: « Gregorius in Registro. Solet autem nonnullos movere quod in Ecclesia nonnulli offerunt panes azyzos, alii fermentatos. Ecclesia namque Romana offert azyzos panes, propterea quod Dominus sine ulla commistione suscepit carnem. Aliæ vero Ecclesiæ offerunt fermentum, pro eo quod Verbum Patris indutum est carnem, et est verus Deus et verus homo. Nam et fermentum commiscetur farinæ. Sed tamen tunc

azymum quam fermentatum dum sumimus, unum corpus Domini Salvatoris nostri efficitur. Neque enim hæc verba reperiuntur in Registro sive Gregorii papæ primi, sive Gregorii septimi. Exstat quidem apud Gregorium primum, cognomento Magnum, epistola quædam, nimirum 64, lib. VII, indicationis secundæ, qua in epistola sanctissimum pontifex agit de variis ritibus Ecclesiæ cum Græcæ tum Romanæ, at ne verbum quidem de azymo. Quapropter ex prædicto fragmento nihil certi conficere possumus.

Aliud ejusdem generis argumentum nobis suppeditat epistola quædam Isidori Hispalensis episcopi ad Redemptum archidiaconum, in qua hæc verba leguntur: « Innotuisti nobis in animo tibi versari scrupulum, quod Orientalis Christi Ecclesia ex fermentato pane, Occidentalis ex azymo sacratissimi corporis sacramentum conficere consuevit, et quia ipsi Orientales Latinos super hoc reprehendere non verentur. » Tum auctor Romanæ Ecclesiæ morem approbare et Græcorum objectis satisfacere conatur. Atqui hæc epistola merito suspecta videtur, ne dicam spuria. Etsi enim Isidorus Hispalensis episcopus Redemptum archidiaconum habuerit, tamen in ea epistola, sicut etiam in præcedenti, multa sunt quæ persuadent commentum esse recentiorum temporum. Nulla enim (ut cætera dissimulem) Orientales inter et Occidentales controversia fuit de azymo ante sæculum XI, ut constat testimonio in primis Leonis papæ noni, qui Michaelen Cerularium novum Latinorum ob azyma calumniatorem post mille et viginti a Christi passione annos existisse affirmat.

Inter dubia item argumenta pro azymo recenseri debet id quod Humbertus cardinalis in responsione ad Nicetam Pectoratum refert ex quibusdam actis sextæ synodi, in quibus legatur legatos apostolicos peracta synodo a Constantino imperatore interrogatos, qualiter Romana Ecclesia de sacrificio corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi ordinem teneret, inter alia respondisse: « Oblationem quæ in sacrificio altaris offertur, nullam commistionem aut corruptionem fermenti habere debere, sed debere esse mundam, justa quod in Gestis pontificalibus legimus esse statutum. » Tum addit Humbertus: « Tunc placuit piissimo principi Constantino hæc traditio apostolicæ sedis. » Hoc quidem testimonium validum esset ad probandum antiquum usum azymorum apud Latinos ante synodum sextam, si de horum Actorum veritate constaret. Verum suspecta videntur hæc Acta tum quia in vulgatis sextæ synodi Actis nulla ejus rei mentio reperitur, tum quia in Gestis pontificalibus nihil de azymo a Silvestro papa statutum legitur, sed tantum de linteo quod lineum esse præcepit.

Veruntamen Hilarion monachus, in oratione de pane Græcorum mystico et Latinorum azymo, his Actis nonnihil auctoritatis conciliare videtur, cum ait legatos, peracta synodo, Deo gratias acturos, in tem-

plo Sanctæ Sophiæ sacra ex præscripto Latinorum celebrasse, Græcis omnibus modum sacrificii Latini collaudantibus. Ἐν τῷ ναῶ, inquit, τῆς Ἁγίας Σοφίας τῷ Θεῷ χαρίζομενοι ἱερτάσαι Λατινικῶς, ἱπαινούμενοι ὅλων τῶν Ἑλλήνων τρόπον τὸν θυσίας Λατινικῶς. Id forsitan hausit Hilarion ex vulgato Anastasio qui ita in Agathone papa loquitur: « Tanta autem gratia divina Omnipotentis concessa est missis sedis apostolicæ ut ad lætitiâ populi vel sancti concilii, qui in regia urbe erant, Joannes episcopus Portuensis Dominico die octavarum Paschæ in ecclesia Beate Sophiæ missas publicas Latine celebraret cõfam principe et patriarcha, ut omnes unanimiter in laudes et victorias piissimorum imperatorum eo die Latinis vocibus acclamarent. » Ex quibus verbis intelligimus missam ablegatis Latino more celebratam fuisse; an vero in azymis inde non constat. Hæc de dubiis et falsis argumentis.

CAPUT VII.

Proponuntur conjecturæ et argumenta quædam pro antiquo usu azymorum apud Latinos.

Ante omnia considerandum est silentium Patrum Latinorum Photii ætate superiorum, qui Eucharistiam inæunte vespera azymorum ac proinde in azymis, institutum docent. Qui cum facta Christi Domini inbærendum esse in istius sacramenti confectione dicant, atque in nonnullis ritibus, sicuti obvenit mutatio, rationes factæ mutationis inquirent, nullam tamen de mutato azymo quæstionem movent. Sic ex Patribus antiquioribus complures sollicitè causam indagant cur a jejunis Eucharistia percipiatur, cum ab cœnatis apostolis percepta sit; nullus vero inquitur cur Ecclesia neglecto azymo prætulit fermentatum. Quod sane si contigisset, non omissuri fuisse videntur omnes: cum magis ad rem sacramenti accedat fermentum quam jejunium aut cœnatio percipientis.

Dices Patribus antiquis id fuisse exploratum, scilicet Christum, tantum ex occasione et propter morem gentis, azymum ad Eucharistiam adhibuisse, ideoque, et si fermentato pane usi sint, non visum fuisse necessarium inquirere factæ mutationis causam quæ omnibus aperta erat.

Ad hoc repono etiam Christum, ex occasione tantum et ob morem Judaicum, aquam in calicem immiscuisse. Nam, ut Jacobus a Vitriaco observat in Historiæ Occidentalis cap. 38, « vino puro nemo utitur in partibus illis. » et tamen veteres Patres, Cyprianus in primis in epistola ad Cæcilium, tanta cum religione admistionem aquæ in calicem tenebant exemplo Servatoris, ut secus facitantes pro hæreticis habuerint. Si ergo antiquis illis Patribus persuasum fuit (ut certe constat apud illos) Christum in instituenda Eucharistia usum azymis fuisse, non video cur, si aliter id tum fecisset Ecclesia, nemo ejus rei causam aut inquisisset aut exposuisset.

Affine huic argumentum est quod iidem illi Patres, qui in primis Ecclesiæ sæculis floruerunt, cum agunt

de pane sacrificii, ejusque compositionem describunt, A nisset mutatio in pane eucharistico. Cum enim sancti Patres tam solliciti fuerint de iis quæ ad augustissimum Eucharistiæ sacramentum pertinent; cum tot decreta condiderint de altaribus, tam fixis quam mobilibus, de vasis sacratis deque linteis in sacrificio usitatis, de Eucharistia pie ac religiose tum conficienda; tum porrigenda, tum percipienda, tum asservanda cum tot statutis decreverint retinendam aquæ admistionem in calicem, mirandum certe fuerit si Latini aliquando abjecto fermento admisserint azymum, id communi consensu factum sive lege fuisse, nemine reclamante aut referente.

Ad hunc locum revocare juvat id quod superius observavi ex missa Ambrosiana, in qua « oblatio panis azymi cum patena faciendâ præscribitur. » Pamelius quippe hæc verba legit in codice ms. quo usus est in editione istius Missæ, quæ ab antiquis Ambrosio tribuitur; nec facile crediderim mentionem azymi a recentioribus adjectam, quibus dubitatio de offerendo azymo nulla suboriri poterat.

At, inquis, satis fermentum exprimit cum ait, corpus Domini esse non posse similam solam aut aquam solam, « nisi utrumque adunatum fuerit et copulatum, et panis unius compage solidatum. » Quod enim copulat, adunat et solidat, fermentum est.

Insuper argumenta quæ inferius pro stabiliendo azymorum communi usu ante schisma Photianum adducentur, huc recurrunt. Qui enim azymum probant auctores illi, id ante omnem memoriam usitatum ostendunt.

Verum huic responsioni obviat Augustinus in sermone 83 de diversis, ubi recens baptizatis exponens mensæ Dominicæ sacramentum, et singula quæque traducens ad mores, non solum fermenti non meminit, sed etiam granorum seu pollinis conjunctionem et copulationem non nisi per aquam fieri docet his verbis: « Commendat vobis in isto pane quodammodo unitatem amare. Nunquid enim panis ille de uno grano factus est? Nonne multa erant tritici grana? Sed antequam ad panem venirent, separata erant; per aquam conjuncta sunt, et postquam eam contritionem. Nisi enim molatur triticum, et per aquam conspergatur, ad istam formam minime venit quæ panis vocatur. Sic et vos ante jejunii humiliationem exorcismi sacramento quasi molebamini. Accessit baptismus et aqua; quasi conspersi estis, ut ad formam panis veniretis. Sed nondum est panis sine igne. Quod ergo significat ignis, hoc est chrisma. » Augustinus his aliisque verbis accurate singula distinguit; granorum contritionem, consperationem et conjunctionem per aquam solam, et coctionem. Altum de fermento silentium satis innuit illud eo tempore inusitatum fuisse. Adde sanctum doctorem uti vocabulo *consersi*, quo massam sine fermenti admistione aqua conglutinam significari constat, ut inferius demonstrabo.

CAPUT VIII.

Aliæ probationes ex forma et conditionibus hostiarum, ubi explicantur canonēs duo, unus concilii secundū Turonensis, alter Toletani xvi.

Oblatas seu hostias minutas ac tenues sæculo nono fuisse, quales fere modo adhibemus, hinc patet, et quod rotulæ appellantur apud Isonem monachum Sancti-Gallensem, et quod intra ferrum characteratum conficiebantur. Modicas vero atque exiles longe ante istud tempus fuisse colligo tum ex concilio Toletano xvi, tum ex figuris nonnullis, quæ in antiquis numismatibus hactenus supersunt. Tres nobis exhibet Claudius Boterovius, de republica litteraria bene meritus, in collectaneo veterum numismatum Francorum, omnes Chariberti Francorum regis, qui regnare cœpit anno 561 in annos sex. Prima figura exstat in pag. 247, ubi pingitur calix ansatus in lunulæ cornua duo eminens, in quorum medio apparet exiguus circulus ad hostiam (ut Boterovio visum est) designandam, adjecta per circulum hac inscriptione, *Gavaletano*, qui locus est cusæ monetæ; ex alia vero parte effigies regis sine inscriptione.

Eodem modo alii Patres loquuntur de compositione panis eucharistici, quos inter Gaudentius Brixianensis episcopus in Tractatu 2 de Paschate, venerabilis Beda in Luce cap. xxii, et alii, nulla facta mentione fermenti.

Habentur aliæ duæ in pag. 252, quarum prima superiori omnino similis est; altera tres circulos quos Boterovius itidem hostias esse putat, nobis exhibet cum eadem inscriptione, eademque regis effigie, at sine nominis designatione omnes.

Præterea nulla lex, nullum decretum, nullum legis aut decreti vestigium exstat apud veteres de recipiendo in Ecclesia azymo, neque de mutando fermento, nec de transferendo azymi et fermenti promiscuo usu in azymi communem ritum: quod sane mirum esset, si aliquando in Ecclesia Latina obve-

Ut autem Boterovius eas Chariberto regi tribuat, duobus movetur argumentis. Primum est quod plura alia numismata ab ipso exhibita ex una parte præferunt calicem ansatum cum cruce superposita et

designatione loci ubi cusa est moneta, *Banniaciaco* scilicet, qui locus itidem in tribus alijs jam memoratis, tribus duntaxat prioribus litteris exprimitur, una cum verbo *Gavaletano*; ex alia vero parte regis effigiem repræsentat cum hac inscriptione: *Chariberto rex*. Alterum argumentum est, quod Chariberto regnante atque curante celebratum est concilium secundum Turonense anno 566, quo in concilio Patres, canone 3, statuere (ut corpus Domini in altari non in imaginario ordine, sed sub crucis titulo componatur.) Quo ex loco vir antiquariæ rei studiosissimus colligit Chariberto placuisse ut in memoriam hujus statuti se procurante conditi, monetæ regie calice ansato cum hostiis insignirentur, eo scilicet modo quo Eucharistiam in calicibus ansatis ab eo tempore asservatam fuisse Boterovius B probare intendit. Quæ omnia si certa sint, inde probabile habemus argumentum oblatas sæculo vi tenues ac modicas, quales fere modo habemus, ac proinde infermentatas fuisse.

Verum, ut hac de re dicam quod sentio, certum mihi videtur primo quidem calices antiquitus fuisse ansatos, ut multis probat Boterovius, tum ex Anastasio vulgato in Gestis pontificum Romanorum, tum ex alijs. Qui mos inde forsitan promanaverit quod calix, quo Christus Dominus in ultima cœna usus est, *ansatus* fuisse perhibetur apud Adamnanum Hiensem monachum in lib. 1 De locis sanctis, cap. 8. Locum huc ascribam in gratiam studiosorum: (Inter illam quoque Golgothanam basilicam et martyrium, quædam inest exedra, in qua est calix Domini, quem a se benedictum propria manu in cœna pridie quam pateretur, ipse conviva apostolis tradidit convivantibus, qui argenteus calix sextarii Gallici mensuram habens, duasque ansulas in se ex utraque parte altrinsecus continens compositas.) Hæc Adamnanus ante annos fere mille retulit ex narratione Arculfii Gallicani episcopi, qui ealicem istum conspexerat.

Secundo certum mihi videtur numismata a Boterovio exhibita vere esse Chariberti regis, quandoquidem alia plura ejusdem generis ipsius nomine signata videntur.

Tertio æque exploratum puto, in illis numismatibus revera calices ansatos repræsentari, maxime quia plerique signum crucis superpositum habent, et unus quidem cum monogrammate Christi adjuncto.

Quarto persuasum etiam mihi est, canonem tertium concilii Turonensis de asservanda Eucharistia interpretandum esse.

At vero non ita perspectum habeo an minimi illi Arculfii, qui calicibus ansatis superponuntur, sint veræ oblatæ. Non quod id mihi omnino veri simile non videatur, sed quod artificis imperitia non plane rem oculis exhibeat. Neque enim animus est plus ponderis dare argumentis quam ea præ se ferant.

Deinde nonnullis etiam dubium videri possit an

Eucharistia in calicibus aliquando sit asservata. Nam aut in turricula, aut in columba argentea reponi solebat. Legimus quidem apud Gregorium Turonensem episcopum in lib. 1 de Gloria martyrum, cap. 47, calicem crystallinum qui fractus fuerat, diaconi oratione restauratum, jussu episcopi *suspensum super altare* fuisse, ejusque rei memoriam annua festivitate quotannis celebratam. An vero Eucharistia in eo asservaretur, non liquet. Clarius est locus in Gestis Gregorii papæ tertii qui (calicem unum argenteum qui pendet,) inquit auctor, (in apside oratorii,) dedisse perhibetur, non alium, ut videtur, ad usum, quam ad sacratissimam Eucharistiam consecrandam.

Explicatur canon 3 concilii ii Turonensis.

Et quandoquidem huc devenit oratio, quædam observare juvat ad interpretationem canonis tertii concilii Turonensis, quo præcipitur, (ut corpus Domini in altari, non imaginario ordine, sed sub crucis titulo componatur.) Canon iste eruditos viros jam dudum torquet versatque in varias partes; de quo ut nonnihil dicam, notandum est in nonnullis codicibus abesse præpositiones (in) et (sub.) Deinde imaginarium ordinem eum esse qui imaginibus sacris vulgo tribuebatur. Quo in sensu (imaginaria pictura) dicitur apud Anastasium in versione secundi concilii Nicæni,

Jam in hoc canone explicando diversæ sunt sententiæ tres. Prima Severini Binii dicentis hoc decreto prohiberi (ne corpus Domini inter sacras imagines super altari poni solitas, sed potius collocetur sub ipsa cruce, quæ in medietate ipsius altaris poni consuevit.) Altera est Jacobi Sirmundi in cap. 4 Disquisitionis de azymo, censentis nihil aliud hoc canone quam (ut panis in corpus Domini consecrandus, non aliter pro cuiusque arbitrio quam impressa cruce formetur.) Tertia est viri doctissimi, qui existimat hunc canonem intelligendum esse de componenda oblatione cum calice tempore sacrificii e regione crucis in medio altari positæ, non vero ad dexteram aut ad sinistram e regione imaginum.

Sed ut ingenue mentem meam aperiam, videtur canon ille neque de compositione panis eucharistici, neque de ordine quem tempore sacrificii oblatio tenere debet, explicari posse. Nusquam enim, si non fallor, Eucharistiæ nomen apud veteres, nisi pro hostia consecrata usurpatur. Et antiquitus oblata sacrificii tempore, non ordine recto e regione crucis componi solebat, sed ad sinistram partem calicis, seu potius calix (ad dexteram latus oblatæ, quasi sanguinem Domini suscepturus, quam de latere Dominico profluxisse credimus,) ut ex Ordine Romano scribit Micrologus, et cum eo Joannes episcopus Abrincatensis. Quapropter præferendam existimo sententiam primam; in qua tamen scrupuli quidam mihi restant quos hic discutere conabor.

Dux sunt difficultates quæ hunc canonem primo modo explicatum implicat. Prima, quo in loco prostant tunc temporis imagines in Ecclesiis; altera quo ritu Eucharistia « sub crucis titulo in altari » componebatur.

Ad primam, crediderim totis decem Ecclesiæ sæculis imagines sacras aris non fuisse impositas. Testatur Leo papa quartus in homilia quadam his verbis: « Super altare nihil ponatur, nisi capsæ et reliquæ, aut forte quatuor Evangelia, et buxida cum corpore Domini ad viaticum infirmis; cætera in nitido loco recondantur. » Eadem verba repetit RATHERIUS Veronensis episcopus in synodica oratione ad presbyteros suos. Flores tamen etiam « super altare » positos probat Venantius Fortunatus in lib. viii, carmine 8. Et crux super altare pendere solebat, teste Gregorio Turonensi, præter alios. Etsi vero scrinia, quibus sanctorum reliquæ includuntur, imaginum loco haberi possint, constat tamen reliquias sacras, ac proinde reliquiaria ipsa, super altare posita vix fuisse ante sæculum nonum, uti alias demonstravi in præfatione sæculi secundi Benedictini. Ex quibus intelligitur tempore habiti concilii Turonensis imagines in altaribus non habuisse locum. Ubi ergo? inquis. Certe in baptisteriis, in secretariis seu sacristiis (quas vocamus), in porticibus, in parietibus et laquearibus templi. Imagines in baptisterio collocatas a Severo fuisse docet sanctus Paulinus episcopus in epistola 12 ad ipsum scripta. Statuam Christi Domini, quæ a muliere sanguinis profluvio liberata erecta fuerat, a gentilibus mutilatam, fideles in diaconicum seu secretarium basilicæ intulerunt, competentem ei curam atque observantiam deferentes. Philostorgius auctor in Historiæ lib. vii, de Iconibus sacris in porticibus et in laquearibus depictis aut affixis; testis est idem Paulinus in prælaudata epistola; testis item venerabilis Beda in lib. i de Vita Biscopi abbatis sui, ubi ait Biscopum Roma detulisse « picturas imaginum sanctarum, quas ad ornandam ecclesiam Beati Petri apostoli construxerat, imaginem videlicet beatæ Dei genitricis Mariæ, simul duodecim apostolorum; quibus mediam ejusdem ecclesiæ testudinem, ducto a pariete ad parietem tabulato, præingeret. » Si autem reliquiaria (quæ vocamus) imaginum loco censeantur, hæc recondantur eo tempore subtus aut intra ipsum altare; cujus rei argumenta retuli in præfatione sæculi secundi. Ergo ut ad sensum canonis revertar, eum prohibent Patres ne Eucharistia « in imaginario ordine » ponatur, eorum sententia esse videtur, ut ne in baptisteriis, aut in secretariis, aut denique sub altari, prout nonnullis in locis fieri consueverat, cum imaginibus sacris asservaretur. Quæ pars negans est canonis prædicti.

Eucharistiam siquidem aliquando in secretariis servatam fuisse colligi potest ex Gregorio Turonensi episcopo in lib. i de Gloria martyrum, cap. 86, ubi diaconus quidam impurus, adventante sacrificii tempore, « acceptam turrem, in qua ministerium Do-

minici corporis habebatur, » tulisse dicitur « ad ostium, » quo scilicet ex secretario in interiorem basilicam, seu ad locum altaris aditus erat, « ingressusque templum ut eam altari superponeret, elapsa de manu ejus, ferebatur in aera. » Quo enim ex loco « ministerium corporis Dominici » detulisse dici potest, nisi ex secretario? qui locus in excetra (destinam vocabant nonnulli) basilicæ exteriori innixa continebatur, ad dextram scilicet partem altaris, testante Paulino in præcitata epistola ad Severum, ubi loquitur « de secretariis duobus juxta apsidem » (locus altaris erat) utrinque positus; refertque versus indicantes « officia singulorum. » Et quidem « ad dextram » hi erant :

Hic locus est veneranda penus qua conditur, et qua Promitur alma sacri pompa ministerii.

Ad sinistram erant libri sacri cum alio disticho, quantum non immerito dubitari potest an his locis « ministerium corporis Dominici » pro Eucharistia sumi debeat, cum potius de sacra supellectile ad sacrificium deputata intelligendum videatur. Quod etiam dici potest de « turri » Felicis Bituricensis episcopi, quam laudat Fortunatus in lib. iii, carmine 25. Dubitandi ratio petitur ex eodem Gregorio in lib. ii de Gloria martyrum, cap. 8, cujus hic titulus: « De interitu eorum qui ministerium basilicæ exportaverunt. » Ubi « ministerii » nomine intelligit « patenam et urceum, qui anax dicitur, » inquit, quæ a nefariis quibusdam prædonibus sublata scribit. Et versus Fortunati de calice auro constante recte explicari possunt, cum ita capit in carmine de turre Felicis episcopi.

Qua bene juncta decent, sacrati ut corporis Agni
Margaritum ingens aurea dona ferant.
Cedant chrysolithis Salomonica vasa metallis.
Ipsa placere magis ars facit atque fides.

Denique in ms. Sacramentorum libro, qui in Bibliotheca Sancti Theodorici prope Remos asservatur, chrisma (quod corporale vocamus) « ministerium corporis Christi gerulum » appellatur in oratione, qua in usum sacrum benedicitur. Ex quibus dubitare licet, ut jam dixi, an Paulinus, Gregorius et Fortunatus in prædictis locis de Eucharistia loquantur. Non desunt tamen apud veteres qui Gregorii locum de Eucharistia explicant. In his est sanctus Odo abbas Cluniacensis in Collationum lib. ii, cap. 32, ubi agit de infami illo diacono apud Gregorium memorato, « qui dum capsam cum corpore Domini deferret, de manibus elapsa est, et per aerem super altare reversa. » Ad hæc, in chrisimali, quod « ministerium corporis Christi gerulum » superius dicitur, Eucharistia servabatur, ut colligo ex Glabri Rodulphi lib. v, cap. 4. Ibi enim agens de chrismati, « quod a quibusdam Corporalis appellatur, » ait multa per istud remedia præstari, « si a les petentium exigat. Nam contra incendia, inquit, sæpius elevatum, aut extinguendo compescuit, aut retrorsum pepulit, aut in partem alteram retorsit. » Tum

rem gestam refert in monasterio Reomaensi « tempore venerabilis Willelmi abbatis » sub initium videlicet sæculi xi, nempe cum « incendium circumfacentia monasterii » depopularetur, fratres ejusdem loci « accipientes chrismale conto impositum, » elevasse illud « contra incendii flammam dire flagrantem. Statim vero, inquit, idem ignis in sese retorquens, minime amplius quam invaserat arripere valuit. » Tum subdit id quod ad propositum nostrum facit. « Panis tamen ille Dominicus aura flante a contulo elapsus, plus minus duobus milliariis avolvit usque ad villam cui Tivalgas vocabulum est, ibique super domum cujusdam veniens sedit. Quo prosequutus, ad monasterium dignanter est delatus. » Hinc patet Eucharistiam in chrisimali seu corporali illo (quod ad « sinistrum cornu altaris semper jacere, » ut ad manum possit esse contra periculum ignis, » tradit Udalricus in Consuetudinum Cluniacensium lib. ii, cap. 30) aliquibus saltem in locis Eucharistiam repositam fuisse. Quare nihil vetat quin, « ministerii Domini corporis » nomine, intelligamus supellectilem et vasa sacra, in quibus etiam Eucharistia servabatur, vel in secretario, vel in baptisterio, vel super altare « sub titulo crucis. »

Non tamen præmittenda est alia hujus canonis lectio, ubi pro « in imaginario ordine » scribitur, « in armario, vel in imaginario ordine. Armarium » glossematis vice additum existimo, non ad designanda tabernacula nostra recentiora, sed ad explicandum « imaginarium ordinem. » Nam imagines ad parietes altaribus adjacentes appendi et depingi solebant, ibique ad latus Evangelii seu ad aquilonarem partem habebantur quibusdam in locis armaria, in quibus sanctissimum sacramentum recondebatur. Et quidem mos iste hactenus perseverat in quibusdam ecclesiis, puta Romæ in ecclesia Sanctæ Crucis in Hierusalem, in Gallicanis nonnullis, ut Paronæ in parochiali ecclesia Sancti Joannis Baptistæ, et ante annos decem in basilica Furseana, atque in Belgicis plerisque. Hunc usum abrogare videtur canon Turonensis, definientibus Patribus, ut Eucharistia super altare componeretur « sub titulo crucis. »

Hæc est alia difficultas quæ modo examinanda est, quo pacto scilicet sæpe dictus canon præcipiat ut « Eucharistia in altari sub titulo crucis componatur. » Titulus crucis significat crucem ipsam quæ super altare pendere solebat, testante Gregorio jam laudato in lib. ii de miraculis sancti Juliani, cap. 43: « Pendebat, inquit, super ipsum altare crux holochrysa eleganti opere facta. » At quo in loco, quove modo crux super altare penderet, adhuc obscurum est. Quocirca operæ pretium est scire apud antiquos morem fuisse ut super altaria sancta erigerentur ciboria, seu turriculæ, quatuor minimum columnis ianixæ, quæ transversis in medium lineis adunatæ sustinebant crucem altaris medio respondentem; ex qua pendebat Eucharistia sacra, vasculis seu columbis argenteis aureisque inclusa, non-

A nunquam etiam lapillis, quem certe morem præscribere videtur concilium Turonense. Non tamen recedit a mente concilii mos hactenus usitatus in nonnullis ecclesiis, in quibus e stipite crucis super altare in altum defixæ productus instrumentum ad medium altaris porrectum et incurvatum, ex quo divina Eucharistia in vasculo pendet.

Hæc sunt quæ pro intelligentia prædicti canonis mihi venerunt in mentem, nescio an studiosis nonnihil profutura quæ dicta sunt occasione hostiarum, quas exhibent veteres monetæ.

Explicatur canon 6 concilii xvi Toletani.

Aliud argumentum pro veteri usu azymorum apud Latinos inde sumitur quod antiqui Patres Ecclesiæ Latinæ utebantur pane studiose confecto, candido supra communem, rotundo ac tenui, non spisso neque denso. Quæ omnes simul conditiones azymo pani magis quadrant quam fermentato, qui inflatus ac densus esse solet. Porro has omnes eucharistici panis circumstantias exigit concilium xvi Toletani canon sextus, in quo Patres, reprehensibiles sacerdotibus nonnullis qui panem « usibus suis præparatum » in sacrificium adhibebant, decernunt « panem non nisi integrum et nitidum, qui ex studio fuerit præparatus, neque grande aliquid, sed modicum tantum oblatam » pro veteri consuetudine offerendam esse. Si ergo probare potuero canonem istum non de fermentato, ut Jacobo Sirmundo visum est, sed de azymo pane intelligi oportere, nemo non concedet sæculo septimo, quo desinente habitum est concilium, eam fuisse Hispaniensium episcoporum persuasionem, Latinam Ecclesiam nunquam alium panem quam azymum in rem sacram admisisse.

Agg vero jam videamus an de alio pane quam de azymo possit explicari canon iste, quem integrum hic præmittere juvat. « Ad conventus nostri agnitionem delatum est quod in quibusdam Hispaniarum partibus quidam sacerdotum non panes mundos et studio præparatos supra mensam Domini in sacrificio offerant, sed de panibus suis usibus præparatis crustulam in rotunditatem auferant, eamque super altare cum vino et aqua pro sacro libamine offerant. Quod factum nequaquam in sacræ auctoritatis historia gestum perpenditur. Unde id unanimis nostræ delegit conventus ut non aliter panis in altari Domini sacerdotali benedictione sanctificandus proponatur, nisi integer et nitidus, qui ex studio fuerit præparatus: neque grande aliquid, sed modicum tantum oblata, secundum quod ecclesiastica consuetudo retentat. »

Omnia præjudicia exigere videntur, ut canon iste explicetur de pane infermentato. Primo quod veteres Mozarabes seu Gothi in Hispaniis cum Arabibus degentes (quod etiam de superioribus Gothicis ejusdem regni incolis dicendum), ab antiquo azymis in sacrificio utebantur. Deinde quod centum annis post concilium Toletanum cum alijs Latinis in

azyzo conveniebant, ut postea demonstrabo. Præterea quod ex opusculo Eldefonsi episcopi perfectum sit, eundem usum anno 845 viguisse apud Hispanos.

At non minus favent verba ipsa concilii. In primis siquidem panis eucharisticus, ut patet, alius tum ab eo esse debebat qui usibus mensæ communis paratus erat, alius, inquam, ab usitato. Qua igitur ratione Sirmundus infert ex Ambrosio, qui panem eucharisticum *usitatum* vocat, eum fuisse fermentatum eadem quoque ego infero Patres Toletanos censuisse panem sacrum alium esse oportere ab usitato, id est a fermentato. Expendenda sunt Sirmundi verba, qui relato Ambrosii testimonio ex lib. *iv*, de Sacramentis cap. 4, ubi dicitur: « Tu forte dicis: Meus panis est usitatus, etc., » hæc subinfert: « Nempte qui usitatum mensisque quotidianis usurpatum panem dicit, azimum haud dubium non significat. » Ergo, ex Sirmundi mente, qui usitatum mensisque quotidianis usurpatum panem a sacrificio excludunt ac remouent Patres Toletani azimum haud dubie significant.

Neque hæc argumentatio in me regeri potest, qui in eo Ambrosii loco usitatum panem non pro fermentato usurpatum contendo. Nam si constaret eo in loco agi de duplici pane materiali, uno usitato, altero minus communi, usitatum panem azimo opponi ultro concederem. At vero hic usitatus panis non panis minus usitato, sed panis consecrato, id est corpori Christi opponitur, ac proinde non valet comparatio in sententia mea; valet autem in sententia Sirmundi hunc in locum, et in mea pro canone concilii Toletani, cum utrobique panis usitatus azyzo opponi concedatur.

Secundo Patres Toletani arguunt sacerdotes illos Hispanicos quod « non panes mundos » offerrent, tum præcipiunt ut « panis nitidus » offeratur. Panis mundus, prout opponitur usitato, alius intelligi non potest quam panis expers fermenti, quod corruptionis effectum ac symbolum est. Recte hunc in locum Humbertus cardinalis in responsione ad Michaelem Cerularium: « Sicut sententia vulgi exstat, fermenti origo sit, cum aut spuma multi seu sæx cuiusdam rusticæ potionis, quæ apud Gallos cervisia dicitur; vel certe jus elixati hordei aut ciceris, sive lac ficulneæ vel pecorum corruptum, injicitur conspersæ farinæ. Cum ergo spuma, sæx, elixatum leguminum et lac ficus vel pecorum corruptum apud homines computentur inter sordida, constat fermentum sordibus non carere per omnia. Massa autem cuiunque fermentum injicitur necesse est corrumpatur, sicut ait sapientissimus Paulus: « Modicum fermentum totam massam corrumpit (*Gal. v, 9*). » Eodem tendit Algerus in lib. *ii* de Sacramento cap. 10. Cum ergo Patres Toletani ad sacrificium exigunt panem « mundum ac nitidum, » (quod idem hoc loco forsitan esse videbitur) secretum volunt ab omni sorde et fermento corruptionis.

Si tamen « nitidi » panis intelligi putes hoc loco

PATROL. CXLIII.

A panem candidum præ communi, non reputo, nam et hoc potius azyzo convenit quam fermentato. Udalricus in lib. *iii* Consuetudinum Cluniacensium, cap. 13, agens de confectione hostiarum secundum morem monasterii sui: « Conspergunt, inquit, cum aqua frigida, quia inde fiunt hostiæ candidiores, qui ritus servari non potest in pane fermentato, ad cuius confectionem aqua calida necessaria est. Panis ejusmodi nitidi meminit Beda Historiæ lib. *ii*, cap. 5. Nam Seberti Christiani regis orientium Saxonum filii tres idololatæ, cum viderent pontificem Mellitum celebratis in Ecclesia Missarum solemnibus Eucharistiam populo dare, dicebant ad eum barbara inflati superbia: « Quare non es nobis porrigis panem nitidum, quem et patri nostro Saba dabis? » Ubi panem nitidum eum vocant qui præter morem candidus erat. Non tamen eo spectat oratio mea, quasi probare velim hoc nomine ubique intelligi panem infermentatum. Certe fermentatum eo vocabulo designatum lego in Annalibus Fuldensibus ad annum 870. Verum cum Toletani Patres « nitidum » panem opponant usitato, intelligendi sunt de pane azyzo, qui fermentato seu usitato longe candidior est.

Tertio præcipiunt Patres ut panis sacrifici sit « studio præparatus. » Theodulfus Aurelianus episcopus in Capitularis art. 5: « Panes, inquit, quos Deo in sacrificium offertis, aut a vobis ipsis, aut a vestris pueris coram vobis nitide ac studiose fiant. » Qua religione formarentur panes ad usum sacrificii apud monachos Cluniacenses, docet Udalricus in lib. *iii*, cap. 13. Siquidem « frumentum granatum electum » magna cum reverentia a monacho albo induto ad farinarium delatum molebatur. Tum cribrata simili ritu farina, « cum aqua frigida » conspergebatur. Deinde ferramentum in quo coquendæ erant hostiæ tenebat conversus, manus chirotecis indutas habens. Longe ante Cluniacenses, hostiæ « cum laude psalmodiæ » formabantur apud Andaginenses seu cœnobii sancti Hucherti in Arduenna monachos, ut legitur in libro de Miraculis sancti Hucherti Tungrensis episcopi cap. 8, ubi monachi « panes suis manibus cum laude psalmodiæ formatos accumbenti » Odoni comiti anno 841 obtulisse perhibentur. Erant hæc eulogiæ seu hostiæ benedictæ, quæ singulis diebus ante communes cibos monachis non communicatis in refectorio præbebantur, ut patet tum ex libello supplici, quem monachi Fuldenses Carolo Magno porrexerunt, in quo eulogiarum perceptionem vocant « communicationem fracti panis; » tum ex synodo Aquisgranensi anni 817, tum ex Udalrico in lib. *ii*, cap. 30. Quippe eulogiæ, seu panis benedictus, ex eo tunc pane fiebant quo materia sacrificii, nempe ex reliquiis hostiis non consecratis, quas monachi ad missam offerrebant omnes.

Id genus oblatæ, seu *oblæ*, non raro etiam fiebant ad usum communem testante Udalrico in lib. *i*, cap. 40, ubi ait: « In Quinquagesima solere apponi

ca que in ferramento characterato de conspersione farinae tenuissimæ sunt, et ab hominibus Romanæ linguæ, Nebulæ a nostratibus, inquit, appellantur Oblatæ. » Idem attestatur Burchardus monachus in libro de Casibus monasterii Sancti Galli, agens de Nortperto abbate, qui « in hebdomada paschali, in meridie vinum et oblatas dari constituit. » De hujusmodi oblatas intelligenda videtur Eginhardi epistola 52, qua Vicédomino aliisque fidelibus suis præcipit, « ut eulogias præparari faciant secundum consuetudinem, sicut solet homo ad opus Domini facere, tam ad opus domni Ludovici quam N. conjugis ejus. » Ex quo apparet oblatas ejusmodi eodem modo formatas fuisse quam panem ad usum sacrificii Domini confectum. Ac proinde tempore Eginhardi, qui regnantibus Carolo Magno ejusque filio Ludovico vixit, hostias intra ferrum characteratum confectas atque infermentatas fuisse.

Itaque ut ad id unde digressus sum me referam longe ante Cluniacenses studiose id est piis quibusdam ritibus hostiæ conficiebantur, non solum apud monachos, sed etiam apud clericos, ut præcipit Theodulfus episcopus jam laudatus, qui hanc eorum presbyteris aut ipsorum pueris seu ministris imponit. Idem suo tempore factum probat Humbertus in epistola ad Michaellem Cerularium his verbis : « Romana et Occidentalis Ecclesia a ministris sacri altaris » (id est ut alibi dicit, « a diaconis cum subdiaconis ipsisque sacerdotibus, sacris amictis vestibus) in secretario offert azymum, quod ex grano frumenti et limpida lympha fuerit præparatum. » Neque tamen ita hæc cura presbyteris et ministris sacris competeat quin aliquando matronæ piæ seu devotæ quas sanctimonialia vocabant, id officii in se susciperent, etiam eo tempore quo hostias infermentatas fuisse constat. Nam in lib. II de Miraculis sancti Wandregesili abbatis, cap. ultimo, legitur quamdam sanctimoniale seu devotam feminam, quæ meritis sancti viri anno 891 sanata fuerat, « oblatas quas oblatura Domino in crastinum erat formasse; » tum accessisse ad ignem, « et ferrum quo imprimendæ ac decoquendæ erant oblatæ » (oblatorium vocat ferrum istud auctor ejus temporis) arripuisse. Eadem religione sancta Radegundis regina sæculo sexto (quod etiam patet de matrona quadam Romana in Vita Gregorii Magni) jam facta « sanctimonialis, more sancti Germani in Quadragesima » frumentum sua manu commolebat, et exinde « oblationes suis manibus faciens, locis venerabilibus incessanter dispensabat, teste Venantio Fortunato in ipsius Vita. Germanus iste Parisiensis erat episcopus qui proinde etiam ejusmodi operam, molendi scilicet frumentum ad panem sacrificii componendum non fugiebat. Ex quibus apparet quanta fuerit apud veteres Latinos religio in parando eucharistico pane. Non sic apud Græcos, quibus Humbertus in prædicta epistola suam ipsorum hac in re incuriam exprimat in hunc modum. « Vos aliquando pretio fermentatum a quocunque viro seu femina habetis, in

tantum ut nonnunquam ab ipsis publicis negotiatorum tabernis emptum panem ad Dominicam mensam transferatis, quem tractatum illotis et sordidis manibus negare non potestis. » Hinc conficitur azymo pani maxime proprium esse ut sit « studio præparatus. »

Ne quis vero eandem pene religionem in præparando fermentato pane facile servari posse dicat, idque postulare Patres Toletanos, occurrit id quod quarto loco in eorum decreto animadvertendum est, nempe quod « panem integrum, non tamen grande aliquid, sed modicam tantum oblatam » offerri volunt. His enim verbis omnino designant oblatas exiles ac tenues, quales in ferris characteratis componi solent. Nec vacat quod « integrum panem, » non tamen grande aliquid, sed modicam tantum oblatam exigunt. Ita enim declarant mentem suam non esse ut modica illa ac tenuis oblata ex crasso pane decerperetur, sed ut sit integer panis; quod sane fermentato pani convenire non potest. Etenim qui fermento constat, non adeo tenuis ac gracilis confici solet, sed crassus ac densus; alias frustra fermentum adhiberetur, quod non nisi ad inflandam et subigendam massam commiscetur. Certe Humbertus ex eo quod Hierosolymitani non nisi « tenues oblatas integras et sanas » offerrebant, non eo ex solito pane lanceola pro Græcorum more detractas, eas fuisse azymas probat in responsione ad Michaellem Denique concilium Coiacense, quod anno 1088 celebratum est, panem azymum non aliis verbis definit c. p. 3 quam istis : « Hostia sit ex frumento sana et integra. » Nemo non videt definitionem Patrum Toletanorum signantius omnino designare panem azymum omnibus illis conditionibus, quas superius explicavi, nempe ut panis alius sit quam qui « usibus » mensæ communis « præparatus est, ut sit mundus ac nitidus, studio præparatus; panis, inquam, integer, non tamen grande aliquid, sed modica tantum oblata. » Quæ sane descriptio longe accuratior est ad designandum panem infermentatum quam illa concilii Coiacensis, cujus tamen decreto azymum panem significari constat cum celebratum sit concilium istud post schisma Michaelis Cerularii.

Et tamen hunc canonem concilii Toletani, quem azymo tam signanter convenire ostendi, ad fermentatum panem trahit Sirmundus his verbis : « Quis hoc tandem est quod concilii hujus antistites in his sacerdotibus reprehendunt? An quod azymum panem non consecrarent? Minime gentium. Atqui hoc ante omnia redargui oportuit, si azyma requirebantur, quia panes ipsorum usibus præparati quos immolabant, azymi non erant, sed fermentati. Quo ergo nomine reprehenduntur? quia panes hi quibus utebantur, nitidi non erant nec stulti in eum præparati, quod consuetudo poscebat. Porro cum æra 731, hoc est anno Christi 693 celebratum hoc concilium titulus doceat; quis hinc confici non videt

Latinam Ecclesiam ad id saltem usque tempus azy-
mis abstulisse? »

Hoc Achilleum est Sirmundi argumentum, ex quo si conficitur id quod intendit, eadem ego quoque ratione conficiam initio sæculi XII etiam Latinos, saltem in Gallia, azyms abstulisse. Hoc argumentum deduco ex epistola 44 Hildeberti Cenomanensis episcopi ad Andegavensem, in qua scribit se ad prædictum episcopum remittere sacerdotem latorem epistolæ, qui « dum sacris altaribus ministraturus in hoc præparatum panem non invenerat, de communi pane obtulerat sacrificium. Qua in re, » inquit Hildebertus, « licet potius consuetudo quam fides impugnetur, nos tamen nonnullam in eo culpam attendimus, arbitrantes gravius puniendum esse ecclesiæ scandalum quam delictum. » Quid hoc tantum est, ut Sirmundi verbis utar, quod Hildebertus in hoc sacerdote reprehendit? An quod azy-mum panem non consecrasset? minime gentium. Quo ergo nomine eum reprehendit? nempe quod non « de pane ad hoc præparato, » sed « de communi » sacrificium obtulerat, eum ad modum quo Patres Toletani reprehendunt sacerdotes Hispanicos, quod de « panibus » non « studio præparatis, nitidis ac mundis, » sed de « panibus suis usibus præparatis » oblationem facerent. Concedat ergo Sirmundus necesse est aut canonem concilii Toletani de pane azy-mo interpretandum esse, sicut epistolam Hildeberti, aut si prædictum canonem de fermentato pane explicare pergat, consequens est ratio ut etiam Hildeberti epistolam de fermento intelligendam esse fateatur. Quod cum neque Sirmundus ipse, nec quisvis alius fateri possit, neque etiam ex concilii Toletani verbis conficitur, fermentatum panem in usum fuisse, sed potius azy-mum. Hactenus de canone Toletano.

Postremo panis sacrificio deputatus, quem integrum esse oportebat, in modum coronæ compositus erat; non decerpto frusto per modum corollæ, ut apud Græcos; sed facta integra oblata, quæ rotunda erat. Quæ circumstantia si cum prædictis omnibus simul comparetur, oblatarum nostrarum recentiorum formam pene ob oculos representat. Atqui Gregorius Magnus loquendo de pane sacrificii, « oblationum coronas » vocat in libro IV Dialogorum cap. 55. Et Iso Sancti Gallensis monachus in lib. I, De miraculis sancti Othmari cap. 3, agens de elevatione corporis ejusdem sancti, quæ anno 844 facta est post annos centum et quinque ab ejus obitu: « Sub capite, inquit, et circa pectus viri Dei quædam panis rotule quæ vulgo oblatæ dicuntur, ita illæse atque ab omni corruptione extraneæ ab eodem episcopo inveniebantur ut in nulla omnino parte colorem vel speciem sui amittentes, aspicientium oculis infra spatium ipsius hebdomadæ viderentur esse confectæ. Quo vero ordine, quoque tempore eo loci pervenerint, nobis quidem incognitum, Deo autem manifestum. Hoc tamen omnes pro certo scimus quod per triginta quinque annos nullus mortalium ejus

sepulcrum aperuit, antequam præsens episcopus ministerii sui fretus auctoritate, ejusdem congregationis fratribus hoc faciendum injunxit. Idem tamen episcopus, venerabiliter eas assumens, sacro corpori apposuit, ipsumque corpus cum summa cautela obvolutum in lectica honorifice commendavit. » Hunc locum f. sius retuli, tum quia insignis est in præsentem materiam, tum ut haberem occasionem observandi id quod Iso ignorasse videtur, nempe morem fuisse aliquando ut cum defuncti sacerdotis corpore oblata una cum aliis nonnullis instrumentis vestibusque sacerdotalibus tumulo componerentur. Id colligo ex anonymo quodam æquali in lib. IV De Vita S. Cuthberti Lindisfarnensis episcopi; cujus anonymi hæc verba sunt in libro IV: « A navigantibus in insulam nostram delatus, toto corpore lavato, capite sudario circumdato, *oblatis super sanctum pectus positis*, vestimenta sacerdotalia indutus, in obviam Christi calceamentis suis præparatis, in sindone cerata curatus; animam habens cum Chri-to gaudentem, corpus incorruptibile, requiescens et quasi dormiens in sepulcro lapideo honorabiliter in basilica deposuerunt. » Hæc apposite anonymus, cujus verba hic relata, Venerabili Bedæ perperam tribuit Amalarius; quæ maxime illustrent superiorem Isonis locum. Ad hæc Iso agens de alia sancti Othmari translatione post triennium facta, hæc de iisdem oblati-s scribit in lib. II, cap. 4: « Illas quoque oblatas, quas narratione superiori in ejus tumulo retulimus fuisse repertas, eatenus incorruptas atque omnimodis illæsas perdurasse miratur, et quasdam ex eis involutas sacro itidem corpori superposuit; alias vero pyxide recondens, superventuris temporibus pro sanctitatis ejus testimonio conservari præcepit. » Ex his duobus Isonis locis, ut ex Gregorio Magno et ex canone 6 sæpe dicti concilii Toletani intelligimus, tenues ac rotundas « rotularum » in morem fuisse oblatas ante annos mille, adeo ut forsitan non satis considerate ordinis Romani expositor vetus apud Cassandrum plus æquo invehatur in formam oblatarum tenuissimarum quæ suo tempore ad imaginem nummorum redactæ erant, quas per contemptum « minutias nummulariorum oblatarum » appellat, « indignas panis vocabulo » pro sua tenuitate, et a prisca Ecclesiæ consuetudine maxime diversas. Crediderim certe prisca oblationes non tam fuisse tenues quam nostras recentiores, sed paulo crassiores instar nebulæ, quas Udalricus ait ad usum communem fieri solitas; tametsi æque ac nostræ intra ferrum characteratum coquebantur, ut in præmonitu ad opusculum Eldefonsi fusius explicabo. Quidquid sit; ex iis quæ toto hoc capite disputavi, non obscure (si non fallor) conficitur, ante annos mille azy-mum in Ecclesia Latina usitatum, eamque persuasionem fuisse Patrum Toletanorum, nunquam et nusquam apud Latinos contrarium usum exstitisse.

At, inquis, hæc conjecturæ sunt. Nego meras esse conjecturas. Nam meo quidem judicio synodi

Toletanæ Patres non potuerunt apertius ob oculos ponere azymum panem quam describendo eo modo quem supra exposui. Et sint sane meræ quas attuli conjecturæ; quid amplius quam conjecturæ pro fermentato afferuntur? Atqui conjecturæ, et si utrobique sint æquales, longe tamen præstant in azymorum causa; quorum certe usus antiquus est, et initium post conditam Ecclesiam demonstrari non potest. Et sufficit ad probandam usitatæ rei antiquitatem refutare argumenta quæ proponuntur in contrarium. At vero ad probandum fermenti usum apud Latinos, non sufficiunt conjecturæ, sed vera, manifesta ac necessaria argumenta proferenda sunt. Denique si ea quæ hactenus dixi, ad probandum id quod intendo non sufficiunt, evincunt, ut spero, quæ sequenti capite adducam.

CAPUT IX.

Morem hunc generali usu apud Latinos viguisse ante Photii dissidium.

Ad demonstrandum azymorum generalem usum apud Latinos, nemo est qui exigere velit ut singulas recenseamus Latinorum Ecclesias; sed satis esse puto, si vel id probetur de qualibet regione, vel talia proferantur argumenta, quæ id universim demonstrant. Utroque modo hoc in capite rem conficere conabor.

Principio Alcuini auctoritas non solum pro Britannia insula in qua natus est, atque pro Gallia in qua moratus, sed pro Romana, imo universali Ecclesia valet plurimum ad probandum azymorum usum universim suo tempore fuisse receptum ante omnem hominum memoriam. Locus est in epistola 69, editionis Chesnianæ, ubi Alcuinus, quem initio sæculi IX obiisse constat, Hispanos quosdam arguit censentes miscendum esse salem « in sacrificium, » id est in materiam panis eucharistici. « Quam consuetudinem, inquit, nec universalis observat Ecclesia, nec Romana custodit auctoritas. » Tum singillatim enumerat ea quæ in sacrificium adhibere licet. « Tria sunt, inquit, quæ in sacrificio offerenda sunt, panis, et aqua, et vinum. » Qualis panis? « Panis, ait, qui in corpus Christi consecratur, absque fermento ullius alterius infectionis debet esse mundissimus. » Atqui fermentatus panis non est absque fermento « ullius alterius infectionis, non est mundissimus; » nam fermentum corruptionis effectum ac symbolum est, ut jam dixi. At quibus tandem rebus constare debet panis iste? « Ex aqua et farina, inquit, panis sit qui consecratur in corpus Christi. » Jam aliquot Patrum loca retuli quæ idem ferunt. At illud inter eos et Alcuinum discriminis interest quod Patres illi de pane eucharistico loquuntur ad componendos fidelium mores; Alcuinus vero agit hoc loco adversus corruptores panis sacri qui res alienas in materiam sacrificii admiscebant. Erat proinde ejus muneris accurate tradere modum et partes panis conficiendi. Cum ergo panem duabus tantum partibus constare dicat, « aqua » scilicet et « farina, » ab eoque removeat « omne fermentum ullius alterius infectionis, » cum

A fermenti expertem fuisse tunc temporis fateri necesse est

Dices fermentum panis genus esse satisque expressum aquæ et farinæ nomine, quibus utique constat Concedo fermentum constare farina; at constat, etiam aliena specie, quæ fermenti propria est, nempe ut ait Humbertus, aut spuma musti, aut cervisiæ fece, aut lacte corrupto; quæ species ab Alcuino commemoranda erat, si tum in usu fuisset. Ad hæc, si aliqua ex his speciebus panis ille tum constitisset, non potuisset dici « absque omni fermento ullius alterius infectionis mundissimus, » qualem exigit Alcuinus. Denique illud proprium est panis azymi, ut expers salis sit, at panis fermentati sacrificio deputari, ut cum sale. « Azymæ (oblationes), » inquit Michael Cerularius in epistola contra Latinos, « neque sal neque fermentum habent. » Quod etiam Humbertus et Latini omnes in epistola Nicetæ Pectorati fatentur. At vero fermentatus panis Græcorum, teste Humberto in responsione ad Michaelæem, ut fatentur ipsi Græci, « quinque substantiarum particeps est, id est fermenti, farinæ, salis, aquæ et ignis. » Certe Græci tam severe ac ridige salis commisionem in pane eucharistico exigant ut secus facientes diris supponant. Id patet tum ex formula renuntiationis, quam profitentur Armenii ad Græcorum societatem reversuri, tum ex Isaaco catholico in invectiva contra Armenios. Neque dubitem quin Hispani illi quos arguit Alcuinus salis miscendi commentum ex Græcis acceperint. Quod etiam dicendum de Sacerdotibus illis qui panes suis usibus preparados offerebant; quos Patres Toletani reprehendunt.

Atque ut amplius constet Alcuinum eo loci exigere azymum panem, demonstrandum est etiam tum Hispanos azymum adhibuisse. Qua ergo de causa eos arguit Alcuinus? Nempe quod aliqui eorum salem in ipsum panem azymum immittebant. At quo, inquis, argumento constat azymorum usum apud Hispanos ante schisma Photianum? Certe Eldefonso Hispanici episcopi testimonio qui anno 845 de pondere et inscriptione panis eucharistici ex divina (ut præfert) revelatione agens, admittit eum fermentatum et intra ferrum coctum fuisse. Libellus iste quem, suggerente V. cl. Emerico Bigotio, indicaveram in Observationibus meis, e ms. codice bibliothecæ Vaticanæ exscribi curavit, mihiq; transmisit eminentissimus cardinalis Bona, qui nihil prætermisit quo panis azymi in Ecclesia Latina antiquitas illustraretur. Libellus iste in apographo quod quingentorum annorum ætate videtur, hunc habet titulum: « Revelatio quæ ostensa est venerabili viro Hispaniensi Eldefonso episcopo in Spiritu sancto, in mense septimo. » Tum incipit. « Anno octingentesimo quadragesimo quinto incarnationis Domini nostri Jesu Christi, calculus iste, id est mensura trium digitorum anguli, in rotundum panis azymi sic composita est. » Et sub finem: « In uno nempe ferro, tamen magno, possunt quinque simul

hostiæ formari tali modo ut major sit media. » Auctor iste etsi in re non necessaria revelationes adhibeat, tamen ejus temporis est quod præfert inscriptio, ut postea dicam in præmonitione ad editionem ejus opusculi, quod huic libello subjicere visum est. Tota vero ejus revelatio eo spectat, non ut azymum panem esse oportere, aut coquendum esse intra ferrum definiat, sed ut pondus, inscriptions et numerum hostiarum, quæ in qualibet festivitate offerendæ erant, majori cum auctoritate præcipiat. Erat igitur, ut ex hoc auctore manifestum est, apud Hispanos usitatus panis infermentatus sæculo nono, isque intra ferrum coquebatur. Hinc etiam patet Alcuinum in præcitata epistola loqui de pane azymo, a quo salem removere jubet, eumque tum fuisse morem Romanæ et universalis Ecclesiæ.

Et certe Mozarabes, id est Hispani et Africani Arabibus permisti (quod etiam dicendum de Gothis antiquioribus in Hispania degentibus), tametsi ritus peculiare habebant, nihilominus et constituiebant sacramentum altaris de pane azymo, quemadmodum alii Latini, » ut Jacobus a Vitriaco tradit in Historiæ Occidentalis cap. 81, ubi hunc ritum apud ipsos eatenus perseverasse dicit. Qui auctor tametsi sæculo duntaxat XIII vixerit, ejus tamen auctoritas hæc in re spernenda non est, maxime cum Eldefonsi testimonio aliisque fulciatur. Cum enim Mozarabes Hispani ritibus suis ita semper additi fuerint ut cum sæculo XI, agente per legatos Gregorio papa VII, favente Aldefonso rege, officium suum ecclesiasticum Gallicano Romanove mutare compellerentur, non consenserint, nisi res duello dirimeretur, testante Ruderico Toletano, credere par est azymorum hunc usum ab auctoribus rituum Mozarabicorum descendisse, eundemque apud Gothos viginisse ante adventum Arabum seu Maurorum in Hispaniam; unde et Gothicum officium dictum est.

Horum auctorem rituum Isidorum Hispanensem episcopum præferunt editi libri, asseruntque fere Hispanici scriptores recentiores, quibus suffragatur Guitmundus in lib. III adversus Berengarium. « In quodam Missali Hispano, inquit, quod dicunt sanctum dictasse Isidorum, etc., » et longe ante Guitmundum Elipandus Toletanus episcopus in epistola ad Albinum seu Alcuinum, quamdam orationem, in vigilia Paschæ cani solitam, beato Isidoro tribuit. Verum idem Elipandus in superioribus Toletanos sanctos Patres agnoscit missarum Mozarabiarum auctores. Qui sint illi Patres Toletani, explicant Hispaniarum episcopi, aut forte Elipandus ipse in libello quem confutat Patres concilii Francofurtensis, in hæc verba: « Item prædecessores nostri Eugenius, Hildefonsus, Julianus, Toletanæ sedis antistites, in suis dogmatibus ita dixerunt in missa de Cœna Domini, » etc. Ex quibus intelligitur non unum, sed plures, horum rituum et officiorum conditores; et quidem Isidorum amplificatorem fuisse. Porro si Bracarenis metropolis eosdem ritus servabat atque Toletana, ritus isti non quidem omnes,

sed plerique a Romana Ecclesia profecti erant, quos scilicet Profuturus Bracarenis antistes Ecclesiæ suæ præscripserat, testante concilio primo Bracarenis, quod anno 563 celebratum est, in canone 4: « Item placuit ut eodem ordine missæ celebrentur ab omnibus, quem Profuturus, quondam hujus metropolitanæ Ecclesiæ episcopus, ab ipsa apostolicæ sedis auctoritate suscepit scriptum. » Hæc obiter de ritu Mozarabum, quos azymo pane ante sæculum nonum usos fuisse hactenus ostendi.

Idem etiam de Britannia insula patet, tum ex Alcuini epistola jam relata, qui hunc morem universalis Ecclesiæ suo tempore fuisse dicit, tum ex libello de Miraculis sancti Wandregesili, cap. ultimo, superius jam delibato, ubi agitur de quadam femina transmarina, id est Anglicana, quæ a sancto Wandregesilo sanata, cum in vigilia Nativitatis Domini sodales suas sanctimonialia feminas rogaret, et oblatas quas oblatura Domino in crastinum erat formarent, ignique, cui appropinquare non audebat, decoquerent, et minime impetraret; accessit ad ignem, ferroque quo imprimendæ ac decoquendæ erant oblatæ arrepto, mox nervi ejus manus dextræ contracti sunt; ac oblatorium quod sponte susceperat, invita vi agente divina, retinuit. » Id contigit anno 891. Ex his patet oblatas tum coctas fuisse intra oblatorium seu ferramentum characteratum (sic illud vocat Udalricus in lib. III, cap. 13), ac profunde fermenti expertes fuisse. Neque enim unquam fermentum adhibetur in panibus illis qui hoc modo forantur. Et quidem hic mos usitatus tum erat non solum in Gallia, ubi id factum est, sed etiam in partibus transmarinis seu Anglicanis, unde mulier hæc recens advenerat. De pane azymo intelligendus videtur Egbertus sæculo VIII Eboracensis episcopus, Alcuini præceptor, qui in Exceptionem suarum cap. 98 laudat probatque canonem quem vocat sanctorum in hæc verba: « Sacerdotes Dei diligenter procurent ut panis et vinum et aqua, sine quibus nequaquam missæ celebrantur, pura et munda fiant. » Ubi panis puri nomine azymum intelligi puto. Certe auctores canonum qui sub Eadgaro rege anno 967 (quo tempore azymorum usus vigeat) conditi sunt, non alio vocabulo panem azymum explicant canone 39: « Docemus etiam, ut ne vel unquam sacerdos adeo temerarius sit ut missam celebret, nisi omnia habeat ad Eucharistiam pertinentia, scilicet oblationem puram, vinum purum et aquam puram. » Hæc de Anglia.

Eandem traditionem saltem pro Germania comprobant Rabanus Moguntinus archiepiscopus, Alcuini discipulus, qui biennio ante Photium intrusum, hoc est anno 846 e vivis excessit. Is enim in lib. I De ecclesiasticis officiis, cap. 31, declarat panem sacrificii azymum esse oportere. Namque relato Levitici loco qui panem veteris sacrificii sine fermento esse præcipit, et Christi exemplo, qui ejusmodi panem in cœna adhibuit, sic infert: « Ergo panem infermentatum et vinum aqua mistum in

sacramentum corporis et sanguinis Christi sanctificari oportet. » Ita Rhabanus in libris cum editis, tum manuscriptis, ut fidem faciunt exemplaria duo Bibliothecæ regis Christianissimi, quorum unum est annorum fere sexcentorum, alterum octingentorum. Porro hoc testimonio luculentius nullum in præsentem controversiam afferri potest. Duo sunt in præmissis testimonio, ratio scilicet et auctoritas. Ratione azymorum necessitate probare videtur Rhabanus; ejus vero auctoritas de ritu sui temporis testimonium re hdit. Rhabani rationem nihil moror; una mihi sufficit auctoritas ex qua evidenter constat qualis eo tempore fuerit panis sacrificii, id est infermentatus.

Neque dici potest Rhabani testimonium valere solum pro Germania, in qua receptus erat eo tempore azymorum usus. Rhabanus siquidem in præfatione istius operis pollicetur acturum se « De officio missæ secundum morem Romanæ Ecclesiæ. » Et in lib. 1, cap. 33, relatis omnibus rei sacræ ritibus, postquam de azymorum usu egerat hæc subdit: « Istum ergo ordinem ab apostolis et apostolicis viris traditum Romana tenet Ecclesia, et per totum pene Occidentem omnes Ecclesiæ eandem traditionem servant. » Ex quibus manifestum esse puto azymos non tantum in Germania, sed etiam in Ecclesia Romana et per totum pene Occidentem in usu fuisse anno 819, quod istud opus conditum est, neque recens fuisse inventum, sed id « ab apostolis et ab apostolicis viris » creditum permanasse.

Jam de azymorum usu ante sæculum nonum recepto, res constat de Hispania, Anglia, Germania et Romana Ecclesia spociatim et universim de toto pene Occidente; superest ut id etiam singularibus argumentis probem de Gallia, tametsi quæ superius tum ex Alcuino, tum ex facto mulieris Anglicanæ in Gallia constitutæ retuli ad id evincendum sufficiunt. Unum argumentum mihi suppeditat Paschasius Rhabertus abbas Corbeiensis, Rhabani æqualis. Is in libro De corpore et sanguine Domini, cap. 20, sacrificii partes explicat refertque ad componendos mores in hunc modum, « Hæc igitur conspersio de multis granis fecit unum corpus, corpus, inquam, sinceritatis et veritatis, si tamen sumus azymi, id est absque fermento malitiæ et nequitæ, ut digne panem de hac aqua conspersum accipere possimus.... Idcirco, o homo, serva conspersionem gratiæ, quia licet triticum sis, nisi doctrina et virtute Spiritus sancti ad hanc unitatem et conspersionem fueris bene in farinam attenuatus; deinde conspersus gratia, et igne charitatis excoctus, non poteris ad soliditatem fidei firmari. » In his notandum primo est panem eucharisticum vocari « conspersionem, » et « panem aqua conspersum. » Deinde enumerando partes quibus panis iste constat, mentionem fieri tantum farinæ, aquæ et coctionis, excluso etiam fermento. Et certe vocabula, « conspersio et conspersum, » massam farinæ expertem fermenti significant. Testis est Haimo Halsbertadensis episcopus

A in caput v Epistolæ primæ ad Corinthios, cum scribit filios Israel egressos de Ægypto non detulisse inde « fermentatam farinam, sed tantummodo conspersam. » Et Joannes Genuensis in catholico: « Conspersio est farina per aquam conglutinata sine fermento. » Denique ante hos duos Gregorius Turenensis episcopus in lib. 1 De gloria martyrum, cap. 16: « Mulier conspersa Dominica die farina panem formavit, quem segregatis prunis cinere fermenti contextit decoquendum. » Id placenter infermentatæ genus, quale a Latinis in sacrificium adhiberi falso calumniatus est Michael Cerularius.

Agmen claudet Amalarius, qui in lib. III De ecclesiasticis officiis, cap. 24, relato Cypriani loco, « ut in sacrificio missæ eadem quæ Dominus fecit, et ipsi faciamus, » hæc subdit: « Quamvis hoc ille de commistione vini et aquæ conclusisset, tamen de tota institutione Dominica intelligere possumus adimplendum: in quo suum mandatum est et apostolorum observatio. » Hæc sine dubio intellexit Amalarius non de tempore factæ cænæ, non de cæna præmissa ante Eucharistiæ institutionem, non denique de esu agni, sed de pæne sacrificii, quem ejusdem generis atque cum quo Christus usus in cæna est adhibendum esse censet, id est infermentatum.

Hæc argumenta quæ toto præsentis capite adduxi ad probandum generalem azymorum usum apud Latinos, omnes veritatis numeros habere mihi videntur; tum quia desumpta sunt ab auctoribus fide dignis, ut pote doctis et ejusdem ætatis; tum quia clara, perspicua atque necessaria videntur ad evincendum id quod intendo. Si vero ex his generalem apud Latinos azymorum usum ante schisma Photianum probari concedatur, concedi etiam necesse est eundem usum tum creditum fuisse necessarium ab apostolis apostolicisque viris profectum; ac proinde receptum ante omnem hominum illius temporis memoriam. Præter ea si eadem fuit Patrum Toletanorum persuasio sæculo septimo desinente, fatendum est morem hunc aut ab ipsis, aut prope ab ipsis apostolorum temporibus ad ea tempora permanasse, nisi talia proferantur in contrarium argumenta quæ fermenti usum aliquando in Ecclesia Latina viguisse manifeste ac necessarie conficiant.

CAPUT X.

Expenduntur argumenta pro usu fermenti apud Latinos.

Primum ex eo sumitur quod Eucharistia primis atque etiam subsequentibus Ecclesiæ sæculis ex populi oblationibus consecrabatur apud Latinos. Nam certum videri populum non azymos panes, sed communes et usitatos, id est fermento de more temperatos, obtulisse.

At quid vetat fideles, ex præscripto Ecclesiæ et consuetudine docente, confecisse atque obtulisse panes infermentatos? Sane id factum posterioribus sæculis, quibus azymorum usus certo vigeat, pro-

bat exemplum illius feminae Anglicanae superius memoratae, quae in oblatorio seu fermento characterato coquere voluit oblatas infermentatas, « quas oblatura Domino in crastinum erat. » Et Armoricanæ mulieres communicaturæ hactenus suam quæque oblatam azynam offerunt teste Sirmundo. Quod singulis diebus actitabant Cluniacenses ex Udalrico, lib. II, cap. 30. Priscum illum offerendi morem in solemnibus sacris hodie quoque repræsentat major Ecclesia Mediolanensis, quæ ritus peculiare hactenus retinet non minus antiquitate quam religiosa pompa insignes. In ea siquidem viri totidemque matronæ provecæ ætatis (Velones et Veglouissas appellant) ab archiepiscopo instituti, sacrificii materiam offerre solent hoc modo. Oblationis tempore instante procedunt Veglones duo aliis succedentibus, antiquo more induti, deferentes hostias tres et vasculum vini; quæ chorum ingressi sacerdoti, mysteria celebranti, offerunt. Idem præstant Veglouissæ item duæ cum veteri matronarum apparatu, aliis comitantibus, extra chori cancellos consistentes; ubi eandem oblationem ab eis accipit sacerdos missam celebrans, aut certe archipresbyter, si pontifex sacris operetur. Hi decem viri totidemque matronæ totam civitatem repræsentant, et funguntur officio quod olim toti populo incumbebat, ut legitur in Cæremoniali Ambrosiano, quod Fredericus cardinalis Borromæus et Mediolanensis archiepiscopus ex antiquis ejus Ecclesie ritibus adornari curavit. Atqui ejusmodi hostiæ, quas ex vetusto ritu offerunt Mediolanenses, fermenti expertes sunt. Quidni ergo tam facile promptumque fuit antiquis Christianis offerre panes azymos, quos vel ipsi parassent, vel ab aliis paratos accepissent? Certe longe ante concilium XVI Toletanum panis sacrificii « studio præparatus » esse debebat, id est piis quibusdam ritibus et cæremoniis. Quidni ergo azymus confici poterat, si id modo posecebat mos et consuetudo Ecclesie, cum videamus id nostra ætate recte fieri ab operis pretio conductis?

Nec obstat quod Cyprianus in libro De opere et elemosynis divitem feminam, quæ sacrificium, id est hostiam non obtulerat, graviter increpat his verbis: « Locuples et dives es, et Dominicum celebrare te credis, quæ in Dominicum sine sacrificio venis; quæ partem de sacrificio quod pauper obtulit sumis? » Hoc, inquam, nihil obstat; aut enim de oblatione quæ fiebat ad convivium institutum post Eucharistiæ perceptionem intelligendum est (agapas appellant), aut si de pane eucharistico, id magis pro pane studiose confecto seu azymo juvat quam pro communi ac fermentato. Nam si panis communis et usitatus in rem sacram adhibitus fuisset, vix concipi potest commissurum fuisse quemquam ut ad mensam Domini sine oblatione sua accederet. Facile quippe et obvium erat, aut panem commune integrum, qui nunquam in ædibus divitum deest, aut certe frustum ex eo accipere in oblationem. At quia panis eucharisticus religiosis quibusdam ri-

tibus ac studio præparatus esse debebat, hinc facile contingere potuit ut divites incuria parandi ejusmodi panis non haberent aliquando quem offerrent, communicarentque ex pane quem pauperes obtulissent. Eadem hæc responsio valet ad locum auctoris incerti, ex sermone qui 215 numeratur inter Augustinianos, ubi ait: « Oblationes quæ in altario consecrarentur offerte. Erubescere debet homo idoneus, si de aliena oblatione communicaverit. »

Quapropter observandum est integras hostiarum formulas, quales scilicet in ferro characterato pro quinque sexve hostiis imprimebantur, non raro a singulis fidelium oblatas fuisse; quæ non singulæ pro singulis communicandorum, sed pro numero eorum integræ etiam nonnunquam consecrabantur. Id colligere mihi videor tum ex Ordine Romano, tum ex Humberto cardinali, tum ex more usitato in consecratione episcoporum, sacerdotum ac virginum. In Ordine quippe Romano præcipitur ut archidiaconus accipiens oblatas, quas scilicet fideles obtulerant, « tantas super altare ponat quantæ possunt populo sufficere. » Tum facta consecratione, ubi tempus communionis instat, « acolythi parant sinus sacculorum archidiacono ad ponendas oblationes » quas deinde « frangunt, » ut sua cuique portio ex integris hostiarum formulis habeatur. Ideo autem in sacculis franguntur, ne micæ seu particulæ inter frangendum in terram aut in locum minus decentem deciderent. Idipsum aperte declarat Humbertus in Responsione ad Michaellem: « Tenues, inquit, oblatas ex simila, integras et sanas, sacris altaribus nos quoque superponimus, et ipsis post consecrationem fractis cum populo communicamur. » Denique in consecratione episcoporum, sacerdotum, ac virginum, una oblatæ formula consecrato in plures dies præbebatur, nempe episcopo et sacerdoti in die quadraginta, ut de episcopis constat ex Ordine Romano, et de presbyteris ex epistola secunda Fulberti Carnutensis episcopi ad Einardum, aut certe sacerdoti in dies octo, ex Ordine Romano, itidemque virgini recens consecratæ, ut in ms. Pontificali Bibliothecæ nostræ Remigianæ apud Remos legitur in hæc verba: « Virginem episcopo parentes cum oblatione offerant, et ille involutam manum ejus in palla altaris recipiat.... Postquam communicaverint, reservent de ipsa communionem in diem octavum, et tunc communicent. » Legendum forsitan in dies octo. Nam presbyteri quotidie decidebant ex reservata oblatione particulam ex qua communicabant, teste Fulberto in epistola jam memorata, quæ in ms. codicibus Einardo, mendose in editis Finardo inscribitur.

Quid ergo, inquis, fiebat ex aliis oblatas quæ non consecrabantur, siquidem singulas formulas offerebant, quarum una pluribus sufficiebat? Respondet auctor libri de Ordine Romano « apportante archidiacono oblatas in patena a nullo immolatas, accipiat ex illis quantum sibi sufficere videtur, et alias archidiacono restituat, quas ille custodi ecclesie ad

observandum committit. Postea vero usui erant, si quando nemine offerente missa celebranda erat, quod maxime fiebat diebus privatis, aut in eulogias benedicebantur; quod quotidie apud monachos actitabatur. Certe non singulis diebus, sed Dominicis tantum oblationes a viris et mulieribus faciendas exigit concilium Matisconense cap. 4, quod anno 585 celebratum est. Denique non offerebant omnes, saltem Hinemari tempore, sed tantum familiæ cujusque capita, ex Hinemaro infra.

Oppones ministros Ecclesiæ, viduas, pauperes et egenos, quos matricularios vocabant, ex reliquis oblationum alitos, ac proinde usitatum ac fermento temperatum panem oblatum fuisse.

Ad hoc repono duplicem antiquitus in Ecclesia f.ctam oblationem, unam ante missam, aut ante Evangelium, alteram post lectum Evangelium, ad offertorium, ut vocamus. In prima offerebant fideles panem, vinum, ceram, et aliud quodcumque in supplementum sacerdotum, viduarum, pauperum et egenorum, in altera panem et vinum ad consecrationem. Hunc locum egregie illustrat Hinemarus Remensis in capitularis primi articulo xvi: « Qui candelam offerre voluerit, sive specialiter, sive generaliter, aut ante missam, aut inter missam, antequam Evangelium legatur, ad altare deferat. Ad oblationem autem unam tantummodo oblatam et offertorium pro se suisque omnibus conjunctis et familiaribus offerat. Si plus de vino voluerit, in buticula vel canna, aut plures oblatas; aut ante missam, aut post missam presbytero vel ministro illius tribuat, unde populus in eleemosyna et benedictione illius eulogias accipiat, vel presbyter supplementum aliquod habeat. » Præterea panem communem a fidelibus offerri solitum diserte etiam ab oblatis consecrandis distinguit concilium Nannetense, cum statuit cap. 9, « ut de oblationibus quæ offerentur a populo, et consecrationi supersunt; vel de panibus quos offerunt fideles ad Ecclesiam, vel certe de suis presbyter convenienter partes incisas habeat in vase ntidio, ut post missarum solennia, qui communicare non fuerunt parati, eulogias omni die Dominico et in diebus festis exinde accipiant. » Erat ergo alius panis oblatas ad consecrationem, alius « ad Ecclesiam, » id est ad alendos Ecclesiæ ministros. Ex alterutro fiebant eulogiæ, qui panis benedictus modo appellatur. Lege sic Capitulare primum Hinemari articulo 7, et Consuetudines Cluniacenses in lib. II, cap. 30, ubi præscribitur, « ut in privatis diebus hostiæ non consecrate portentur in refectorio, ut his qui eo die non communicaverunt distribuuntur, » nempe illæ ipsæ, quæ etiam a non communicaturis oblate fuerant in missa solemnî, in qua tametsi omnes singulis diebus offerebant, tres tantum hostias, diebus ferialibus, pro communicaturis ex alterutro vicissim choro consecrari mos erat, Dominicis quinque.

Aliud objectum petitur ex Epiphanio in hæresi

A 30, ubi notat Ebionæos, quod de azymis, id est panibus azymis mysteria celebrarent.

Hæc obiectio prima fronte mihi aliquando validissima visa est; ast integrum locum legenti non ita. Epiphanii hæc verba sunt. *Μυστήρια δὲ διδοὺν τέλει κατὰ μίμνησιν τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ ἡμευτοῦ εἰς ἐνεχυρῶν δι' ἀζύμων, καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μυστηρίου δι' ὕδατος μόνας*, id est, « mysteria vero scilicet perficiuntur ex imitatione sanctorum qui sunt in Ecclesia quot annis in azymis; alteram autem mysterii partem in aqua sola. » Ex illis verbis non injuria quis hoc modo argumentari poterit: Epiphanius probare videtur Ebionæos in eo quod sacrificium offerebant quotannis in azymis ex imitatione Ecclesiæ saltem Latine; eos vero hoc tantum nomine arguit isto loco quod pro altera sacrificii parte aquam solam adhiberent. Ergo eo tempore Ecclesia ex pane azymo sacrificium conficiebat. Certe interpretatio hæc Epiphanii verbis nullam adfert vim, quinimo ipsius menti consentanea esse videtur, cum eorum morem laudet ob Ecclesiæ imitationem, quam in offerendis azymis sitam esse non immerito quis contendat. Accedit quod Epiphanius qui errores fere omnes quos recenset impugnare solet; Encratitas quidem qui aqua sola in re sacra utebantur, refutat; nusquam vero azymorum usum reprehendit. Et sane quis putet Epiphanium erroris damnasse Ebionæos ob usum azymorum in mysterio sacrosancto, quod in azymis a Christo Domino institutum fuisse confitetur, ut superius præmissum est.

Unum hic remoram injicit, quod scilicet Epiphanius ipse, in hæresi 46, Tatiani errores enumerans ait eum instituisse mysteria quædam κατὰ μίμνησιν τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας, « ad Ecclesiæ sanctæ imitationem » sed ad ea tamen nihil præter aquam adhibuisse. Ubi patet Ecclesiæ imitationem non rem oblatam, sed oblationem respicere. Quod etiam dicendum de priori testimonio.

Et quidem hoc argumento recte colligitur, ex priori illo Epiphanii loco nihil certi confici posse pro usu azymorum; et ego de industria istuc illum non retuli in superioribus, ubi actum est de fermento Græcorum. Sed tamen hinc non evincitur Epiphanium statuere utrobique Ecclesiæ imitationem in ipsa oblatione, non in re oblata. Nam imitationem magis expressam agnovisse potuit in Ebionæis quam in Tatiano. Præter ea, etiamsi azymorum usum non referat ad imitationem Ecclesiæ, non tamen inde certo eruitur eum usum ab ipso inter errores deponari maxime cum, ut jam dixi, agnoscat Epiphanius Eucharistiam primitivam in azymis a Christo institutam. Fac enim Græcos fermentatum panem ipi rem sacram tum adhibuisse, Latinos vero infermentatum. Certe Epiphanius non retulisset azymorum usum ad imitationem Ecclesiæ universæ; siquidem Græca fermentatum panem adhibuisset. Nec tamen erroris damnaturus esset usum azymorum, quem in Latinis non improbasset. Ad hæc, si erroria

arguit Ebionæos quod azymis uterentur, ideo istud fecit quod azymum adhiberent eo animo ut legalia cum Evangelio servari oportere traderent. Uno verbo, si nihil facit pro azymorum usu prior iste locus, certe non magis favet fermentato; sed rem in medio relinquit, quæ proinde aliis argumentis dirimenda est.

Ad extremum, ut rem paucis tandem conficiam, probato Græcos eisque adhærentes Ecclesiam fermento, Latinos vero azymis ab initio usos fuisse, admissis etiam Ebionæos ab Epiphano notatos quod in sacris azymum adhiberent, respondeo Ebionæos ab Epiphano reprehensos, non quod censeret Epiphanius cuius Ecclesiam azymo uti non licere, sed quod Ebionæi cum essent Græcicæ communionis, eo uterentur præter morem suæ societatis. Pari enim jure si qui, modo Latinorum, fermentum azymo in re sacra præferrent, a Latinis arguerentur, non quasi Græcorum fermentum reprobet Latina Ecclesia, sed quod Latinis hominibus nefas sit morem Latinum in re sacra violare. Responso hæc aptari etiam potest Armeniis, quibus eandem ob causam sanctus Nicon azymorum usum sæculo decimo exprobravit.

Tertium momentum pro fermentato desumitur ex lib. iv Ambrosii De sacramentis, cap. 4: « Tu forte dicis: Meus panis est usitatus. Sed panis iste, panis est ante verba sacramentorum; ubi accesserit consecratio, de pane fit caro Christi. » Ex quo Sirmundus arguit: « Nempe qui usitatum mensisque quotidianis usurpatum panem dicit, azymum haud dubie non significat. »

At neque fermentatum. Etenim *usitatum* panem vocat Ambrosius, non quatenus azymo, sed quatenus consecrato, id est corpori Christi opponitur, ut lectio verborum ipsa persuadet.

Porro azymus panis etiam communis seu usitatus dici potest, cum ejusdem materiæ sit cum pane fermentato. Certe Rupertus abbas Tuitlensis in lib. iii, de Spiritu sancti Operibus, cap. 21, eodem fere modo quo supra Ambrosius loquitur de pane azymo, quem Christus in ultima cæna consecravit. « Panem, inquit, communem accepit; sed benedicendo longe in aliud quam fuerat transmutavit. » En panis *communis* dicitur a Ruperto is quo Christus in ultima cæna usus est; qui sine dubio in Ruperti sententia fuit *in*fermentatus.

Quartum argumentum ex canone sexto concilii xvi Toletani petitum, non modo nihil pro usu fermenti, sed maxime pro azymo valere superius ostendi.

Quintum suppeditant Melchiadis, Siricii et Innocentii Romanorum pontificum decreta. De Melchiade hæc in ejus Vita leguntur: « Hic fecit ut oblationes consecratæ per Ecclesiam ex consecratu episcopi dirigerentur, quod declaratur fermentum. » Et de Siricio: « Hic constituit ut nullus presbyter missas celebraret per omnem hebdomadam, nisi consecratum episcopi loci susciperet declaratum, quod no-

minatur fermentum. » Innocentius denique in epistola ad Decentium ita scribit, cap. 5: « De fermento quod die Dominico per titulos mittimus, superflue nos consulere voluisti, cum omnes ecclesie nostræ intra civitatem sint constitutæ; quarum presbyteri, quia die ipsa propter plebem sibi creditam nobiscum convenire non possunt, idcirco fermentum a nobis confertum per acolythos accipiunt, ut se a nostra communione maxime illa die non iudicent separatos. Quod per parochias fieri debere non puto, quia non longe portanda sunt sacramenta, nec nos per cœmeteria diversa constitutis presbyteris destinamus, et presbyteri eorum conficiendorum jus habent atque licentiam. »

De hoc fermento variae sunt sententiæ, aliis Eucharistiam esse negantibus, probantibus aliis. Baronio assentior qui Eucharistiam esse negat, sed tantum eulogias in signum mutue communionis a pontifice missas. Nam fermentum istud et « panis consecratus, et sacramentum » dicitur et solis presbyteris ejus conficiendi jus atque licentia tribuitur. Denique « panis consecratus » dicitur; quo nomine Eucharistia vocatur a Justino in Apologia prima, ab Irenæo citato apud Eusebium in lib. v, cap. 21, tum in libro v contra hæreses, cap. 11, et apud Elementem Alexandrinum in Stromate primo, pag. 117, ut Henricus Valesius vir clarissimus in Eusebio adnotavit. Et quidem Eucharistiam in signum ecclesiasticæ communionis antiquitus mitti solitam, testes sunt Justinus in Apologia prima; Eusebius in lib. v, cap. 24, tametsi id fieri per paschalia festa vetuit Laodiceni concilii canon 14. Nec quemquam movere debet quod per acolythum Eucharistia transmitti dicatur, cum per puerum ad Serapionem scenem directa perhibeatur apud Eusebium, lib. vi, cap. 44. Duplicem vero ob causam pontifex per titulos Urbis Eucharistiam mittebat, nempe in signum auctoritatis, tum ecclesiasticæ communionis. Ignatius Antiochenus episcopus in epistola ad Smyrnæos ratam jubet Eucharistiam haberi quæ sub episcopo fuerit vel cui ipse concesserit. Et Leo Magnus, in epistola ad Gallie et Germanie episcopos, ait non licere episcopo præsentem, nisi ipsius jussu, sacramentum corporis et sanguinis Christi conficere. Itaque pontifex ut testaretur se presbyteris titularum urbis Romæ potestatem facere Eucharistiæ conficiendæ, Eucharistiam ipse mittebat, quæ etiam symbolum mutue unionis erat. Id a Melchiade et Siricio sancitum dicitur, explicatum ab Innocentio. Postea loco Eucharistiæ missæ sunt eulogiae seu oblatæ inconsecratæ. Hinc in Vita Joannis papæ tertii constitutum legitur « ut oblationes et amulæ vel luminaria in cœmeteriis per omnes Dominicas de Lateranis ministrarentur, » et in Vita Gregorii tertii, « ut oblationes de patriarchio per oblationarium deportarentur ad celebrandas missas, » oblationes, inquam, panis et vini, quales Gregorius secundus ecclesie Sancti Pauli quotidie mitti constituit. Verum etiamsi pontifex Eucharistiam mittebat

ad titulos Urbis, aliam tamen presbyteri sine dubio consecrabant. Nam et missas celebrabant et, ut sibi id liceret per pontificem, eucharistia mittebatur; tum vero ex utraque oblatione, et ex ea scilicet quæ a pontifice, et ex ea quæ ab ipsis consecrata erat, presbyter et populus communicabant. Simile quid faciebant presbyteri recens ordinati qui Eucharistia de manu episcopi die ordinationis suæ accepta in dies quadraginta reficiebantur; et tamen missam quotidie celebrare poterant, et Eucharistiam a se consecratam simul percipere, teste Fulberto Carnutensi episcopo in epistola 2 ad Eivardum.

Sed ut ad fermentum Melchiadis aliorumque pontificum revertar, cur hoc nomine Eucharistia dicta sit inquirimus. Sirmundus, tametsi locus pro fermenti usu, quem asserere volebat, facere videbatur, ita dictam probat, non quod ex fermentato pane constaret, sed quod ipsa quocumque ex pane fieret, Ecclesiis ad quas mittebatur fermenti vicem præstaret, eisque unionis inter se vinculum esset, sicuti fermentum massæ cui commiscetur. Et quidem si bene perpendantur verba relata ex Vita Melchiadis et Siricii, tantum abest ut Eucharistia dicta videatur fermentum ex eo quod fermento constaret, ut contra hoc nomen ipsi adscititium et aliunde quam ab ipsa re petium esse appareat. De Melchiade legitur: « Hic fecit ut oblationes consecratæ per Ecclesias ex consecratu episcopi dirigerentur, quod declaratur fermentum. » In Siricio, « quod nominatur fermentum. » Mihi vero legenti hæc verba, « quod declaratur, quod nominatur fermentum, » statim subiit cogitatio extraneum hoc esse vocabulum, non ab ipsa rei substantia petium. Certe mihi persuasum est nihil certi inde confici posse pro fermento.

At, inquis, si panis azymus fuisset, cur contraria appellatione dictus esset fermentum? Non facilis responsio, ubi vocabulorum; cur una quæque res ita appellata sit, causas explicare incumbit. Unam rationem sane perquam probabilem attulit Sirmundus. Ego vero Eucharistiam etiam hoc vocabulo appellatam puto, ut nomine obscuro profanis celaretur tantum mysterium. Nam per ea tempora mos erat Patribus ut non nisi obscuris verbis Eucharistiam exprimerent. Notum id ex Augustino passim Theodorito in Dialogo Eranistæ, et aliis. Hinc ergo factum puto ut Melchiades, Siricius et Innocentius adscititio fermenti nomine Eucharistiam designaverint, ne rem sacram gentilibus propalare viderentur. Accedit quod Cæsarius Græcus parabolam fermenti de Eucharistia interpretatur, non sensu litterali sed morali, in Dialogo his verbis: « Quod si aliter dicta audire placet, fermentum intelligatur venerandum et divinum corpus Dei, quod in utero sanctæ virginis Mariæ sibi circumdandum formavit, absque semine contextus et unitus tam animæ quam corpori. » Quid si ob hanc similemve rationem prædicti pontifices Eucharistiam fermenti nomine donaverint, non habita ratione materiæ, sed corporis Christi in sensu morali? Adderem etiam pa-

nem azymum Latinorum a Niceta Pectorato vocari ἀζύμην ζύμην « azymum fermentum, » nisi id improbrando et subsannando dixisse videretur.

Sextum pro fermento momentum desumitur ex silentio Photii, qui cum criminaudi Latinos in omnibus in quibus a Græcorum moribus ac ritibus discrepabant, occasiones corrogaret omnes, nunquam tamen azymorum usum objecit; quam objectionem si usus ille tum viginisset, non videtur omisurus fuisse. Et certe eam non omisisse Græcos recentiores qui pontificatu Leonis papæ noni dissidium conflarunt cum Ecclesia Romana. Id argumentum esse azymorum usum medio illo, quod inter utrumque schisma effluxit, intervallo apud Latinos incœpisse.

Ad hæc respondeo Photium Latinis non objecisse azymorum usum, propterea quod eum morem ex Christi exemplo profectum esse docuerat Joannes Chrysostomus, persuasumque habebat suo tempore Ecclesia etiam Græca, uti ipse fatetur in Bibliothecæ cap. 116, ut superius retuli. Deinde ipsum non improbrasse Latinis quod alleluia non cænerent in Quadragesima, nec monachis Occidentalibus vitio vertisse quod infirmi carnibus vescerentur ex concessu regulæ sancti Benedicti, quod femoralia in itinere constituti gestarent. Quæ omnia Latinis tempore Leonis noni objecta sunt a Græcis. Denique Photium multa id genus alia omisisse, in quibus tum Latini a Græcis discrepabant; qualis erat tonsura capitis (tametsi de menti detonsione vitiligavit), qualis erat manuum impositio in confirmatione, interdictum baptizandi in Epiphania, et alia ejusmodi, quæ Photius prudens dissimulavit. Cæterum nihil penitus efficit Photii silentium adversus certa ac necessaria argumenta, quibus azymorum usum generalem apud Latinos ante Photium viginisse demonstravi.

Ultimum argumentum inde petitur quod ante Photii ætatem nulla de azymorum usu lex condita legitur. Hoc argumentum cum Demetrio Chomateno Bulgariæ archiepiscopo in responsis ad episcopum Dyrrachii, urget Sirmundus in Disquisitionis cap. 3.

At si hoc argumentum quid efficeret, probaret utique azymos panes in re sacra non fuisse adhibitos etiam post schisma Photianum. Nullum enim, si bene memini, sive de abjiciendo fermento, seu de azymis recipiendis decretum, constitutio nulla, nullusve canon post illud tempus invenitur ante dissidium Michaelis Cerularii, cujus tempore universim azymorum usus vigeat in Ecclesia Latina. Atqui cum ejus rei nulla exstet lex neque ante, neque post Photium ante Michaelis ætatem, dicendum est morem istum ab ipso Latinæ Ecclesiæ exordio receptum fuisse. Et certe Græcis promptum fuisset Latinis improbrare hujus rei novitatem, si usus iste tantum a schismate Photiano invaluisse. Nec porro Leo Pontifex alique Latini eo perfrectæ frontis, vel turpis ignorantia processissent, ut morem illum ab aposto-

lorum temporibus repetere ausi essent, si tam recens fuisset.

CAPUT XI.

Epilogus et conclusio præmissorum.

Hactenus quidquid de antiquo usu azymorum apud Latinos observare licuit subsecivis horis, pro modulo meo exposui, nulli sententiæ pervicaciter a. dictus, sed solo veri agnoscendi et demonstrandi studio adductus. Si quid profeci, id totum supremæ Veritati tributum volo. Si quid incaute scribenti excidit, aut falsum, aut dubium pro vero obtrusum, cupio refelli. Poteram quidem longius progredi, si conjecturis plusculum indulgere voluissem : at ejusmodi inventis modum ponere satius mihi visum est, qui historico modo rem persequi principio institui. Reliquum est, ut brevi oratione colligam quod sparsim in superioribus fusiori modo explicavi.

Eucharistiam a Christo Domino in azymis institutam fuisse probavi : nec tamen ex ejus facto atque exemplo incumbere necessitatem consecrandi in azymis. Hinc et Græcos fermentato, et Latinos azymo ab initio Ecclesiæ uti potuisse, et quidem usos esse citra periculum necessitudinis Christianæ. *Nec enim nos offendit observantiæ diversitas, ubi fidei non scinditur unitas,* inquit Fulbertus in epistola secunda.

De Apostolis nihil dixi, propterea quod, quid hanc in rem egerint, silet omnis antiquitas, si tamen excipias testimonia Leonis Papæ noni et aliorum sequacium, qui Latinum morem ab exemplo Petri et Pauli Apostolorum derivant. De aliis vero Apostolis nihil pronuntiant, quos certo pani in re sacra fuisse addictos non facile conficere poteris. Habes in superiori epistola ominentissimi cardinalis Bona conjecturas ea de re admodum probabiles, quibus nihil addendum videtur.

Ab Apostolorum tempore constitui cœpit ecclesiastica disciplina, cujus primarii auctores apud Latinos azymorum usum præcepisse non immerito videntur. Ad hanc disciplinam sancendam conditi sunt canones, quos vocamus apostolorum, in quorum tertio decernitur : *Nihil aliud in sacrificio præter id quod Dominus statuit, offerendum.* Quæ verba non sine fundamento etiam de azymorum usu explicari possunt : quandoquidem apud antiquiores illos Patres persuasum erat, Christum in Cœna azymum obtulisse.

Oppones probabile videri, fideles tempore per-

A secutionum (ut loquuntur) quæ primis illis sæculis grassabantur, fermentato pane usos in re sacra, qualis scilicet magis obvis erat. Sane id vero non absimile prorsus est. Quanquam non ita difficilis apparatus est azymus panis, ut vel confici non possit citra periculum vulgandi auctores; vel temporis illius Christianorum diligentiam ac pietatem superaverit. Certe Leo Papa IX testatur, martyres nostros, id est Latinæ Ecclesiæ, azymis fuisse saginatos. Et multa alia longe difficiliora fiebant parabanturve illa tempestate, ut ritus poenitiæ publicæ, amplissimus Ecclesiæ thesaurus, aurea et argentea rei sacræ suppellex, et cætera id genus non pauca. Denique etiam his nostris temporibus Latini Catholicique apud infideles vel hæreticos delitescere coguntur, tamen a parando in rem sacram azymo nullatenus deterrentur. Hæc de primis illis temporibus magis probabilia et verisimilia videntur, nullo quidem certo ac necessario argumento, sed conjecturis tantum fulta, in quibus sistendum putavi, dum certiora suppetant. Exstat quidem locus pro azymo Latinorum in Sermone de Cœna Domini apud auctorem libri de cardinalibus Christi operibus, qui liber sub nomine Cypriani vulgatus est. At auctor iste recentior est, scilicet Ernardus (ut certis constat argumentis) abbas Bonævallis in agro Carnutensi, sancti Bernardi abbatis Clarævallis æqualis et amicus, totis nongentis annis Cypriano posterior.

Magis explorata sunt quæ de quarto et subsequentibus sæculis occurrunt. At vero certa et perspecta videntur ea, quæ de universali azymorum usu ante sæculum nonum apud Latinos recepto superius exposui : qui mos cum ante omnem illius temporis hominum memoriam invaluisse creditus sit; fatendum est eum aut ab ipsis, aut prope ab ipsis Latinæ Ecclesiæ primordiis receptum fuisse.

Argumenta vero quæ pro fermento Latinorum adducuntur, etsi pro sumorum virorum, qui ejus sententiæ auctores sunt, dignitate et gravitate magni apud me sint ponderis, non tamen adeo necessaria mihi videntur, ut id fateri nos cogant; nec certe validiora, quam quæ a contrariæ sententiæ assertoribus reponi possint. Quapropter de primis illis sæculis remanet quidem plurimum obscuritatis, quæ dubitandi materiam præbere potest : at fermenti usum apud Latinos asserendi (quod cum bona contra sententiam venia dictum velim) mihi sufficiens causa non videtur.